

CUMHURİYET ÜNİVERSİTESİ REKTÖRLÜĞÜ
VE
İLAHİYAT FAKÜLTESİ DEKANLIĞI

Doğu-Batı İlişkisinin Entelektüel Boyutu
İBN RÜŞD'Ü YENİDEN DÜŞÜNMEK

2. CİLT

2009 - Sivas / Türkiye

İslâm Tıp Tarihinde İbn Rüşd

The Place of Ibn Rushd in Islamic Physics

Ali Bakkal

"İbn Sina, er-Râzî ve İbn Rüşd'ün eserleri, Hipokrat ve Galen'inkilerle aynı değerde kabul olunmuşlar; onlarsız tedaviye cür'et eden doktorun genel tıp düzenini bozduğu rahatça söylenecek kadar fazla itibar kazanmışlardır."

Agrippa von Nettesheim

Giriş

İslâm'ın doğuşu sırasında 10-12 bin nüfuslu Mekke'de okuma-yazma bilenlerin sayısı sadece 15-20 kişi civarındaydı. O günün toplumu "okuma yazma bilmeyen" anlamında "cahil" olduğu gibi, Kur'an ve Sünnete anlamı itibarıyla de câhildi.¹ Bu cahil topluma inen ilk vahiy "Oku" diye başlıyor ve üçüncü ayette bu emir ikinci-kez tekrarlanıyordu.

Okunmak ve gereğince amel edilmek üzere ilk muhatapları olan Arap toplumuna 23 yıl zarfında peyderpey 600 sayfalık bir Kitap gönderilmişti. Bu Kitap'ı okuyabilmek için okuyup yazmasını bilmek gerekiyordu. Okuma-yazma oranını yükseltmek için Hz. Peygamber her fırsatı değerlendirdi. Bu münasebetle Bedir savaşında esir olup da okuma-yazma bilenler, fidye olarak 10 Müslümana okuma-yazma öğreteceklerdi. Ashab-ı Suffe de bir mektep gibi çalışıyordu. Neticede, yarım asır içinde, okuma-yazmayı bilmeyen bir toplumdan binlerce okur-yazar yetişti.

Sonra Hz. Peygamber, "Hikmetli söz (ilim) müminin yitiğidir; onu nerede bulursa, onu hemen almaya en çok hak sahibi olan odur"² buyurmuştu. Bu hadis gereğince Müslümanlar nerede faydalı bir bilgi bulmuşlarsa, onu almayı Hz. Peygamber'in bir Sünnet'inin bir gereği olarak düşündüler. Fetihler yoluyla Müslümanlar daha önce hiç karşılaşmadıkları bilgilerle karşılaştılar. Felsefi bir mahiyet arzeden bilgileri alma konusunda önceleri biraz bocalamış olsalar bile tıp, astronomi ve kimya gibi ilimleri konusunda pek bocalamadılar, bunlara hemen sahip çıktılar. Böylece Müslümanlar "gerek akli ilimlere, gerek nakli ilimlere dair beşer aklının ürünlerinin ve buluşlarının büyük bir kısmını kendi dillerine çevirdiklerinden Keldânîler, Finikeliler, eski Mısırlılar, İranlılar, Yunanlılar ve Hindlilerin vârisi ve halefi olmuşlardı."³ Ancak bu bilgiler başkaları tarafından üretilmiş olduğu için, önce bunları test etmeleri gerekiyordu. Bu test

¹ Kur'an ve Sünnet'te cehalet genel olarak "hafim (yumuşak huylu) olma"nın zıddı bir anlam taşır, yani kaba-saba ve anlayışsız olma mânasına gelir. Buna göre cehalet bir nevi bilgisizliğin insan üzerindeki pratik bir yansımasıdır.

² Tirmizi, *İlim*, 19, H. No: 2688.

³ Corci Zeydan, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, cev. Zeki Megâmir, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1976, III, 3.

çerçevesinde eski ilimlerin birçok yanlığını buldular ve bu ilimlerin çoğunu yeniden inşa ettiler. Bu ilimler tercüme döneminde "dâhilî ilim" olarak nitelendirilirken, sonradan bunları tamamen özümstediler ve İslâmleştirdiler. Artık Farabî'nin (ö.339/950) felsefesi Aristo'nun felsefesi, Birûnî'nin (ö.453/1061) ve İbnü's-Şâtîr (ö.777/1375)'in astronomisi Batlamyus (Ptoleme) (m.s.150)'un astronomisi, Hipokrat (m.ö.377) ve Galenus (m.s.2. yüzyıl)'nin tıbbı, Râzî (ö.925)'nin ve İbn Sina (ö.428/1037)'nin tıbbı değildi. Müslümanlar bu ilimleri emekleme döneminde iken aldılar, kendi ruhlarını katarak onları büyüttüler, tam onlarla bir atılım yapacaklardı ki, Avrupalılar bu ilimlere sahip çıktı; nasıl olduysa oldu, Müslümanlar kendilerinin büyüttükleri "hikmet" e sonradan pek sahip olamadılar.

İşte bu tebliğimizde Müslümanların bir zaman sahip olup da sonra kaybettikleri hikmetlerden biri olan tıbbın İslâm tarihinde doğuşundan, gelişmesi, Endülüs'teki durumu ve Endülüs'ün yetiştirdiği büyük İslâm filozof ve bilgini İbn Rüşd'ün hekimlik yönünden bahsedeceğiz.

A. İslâm Tarihinde Tıp İlminin Doğuşu ve Gelişmesi

1. Hz. Peygamber Döneminde Tıp

İslâm tarihinde tıp, Hz. Peygamber döneminden itibaren rağbet gören ve gelişme kaydeden bir bilim dalı olmuştur. Bunun en önemli sebebi Hz. Peygamber'in, hastalandığı zaman o günün şartlarına göre tedavi olması, insanları tedavi olmaya teşvik etmesi,⁴ hatta ibadetlerle sağlık arasında müsbet bir ilişki bulunduğunu beyan etmesidir. Müslümanlar tedavi olmayı bir nevi Sünnet telâkki ettiklerinden, Hz. Peygamber'in vefatından sonra sağlıkla ilgili hadisleri toplamayı ihmal etmemişlerdir. Sıhhat derecesi en yüksek olan hadisleri toplayan Buhârî'nin *es-Sahîh*'inde tıpla ilgili hadisler müstakil bir bölüm (kitap) olarak yer aldığı gibi, daha sonra bu tür rivayetler *Tıbbü'n-Nebevî* adı altında müstakil kitaplar içinde toplanmıştır.⁵

Ayrıca Kur'an'da Hz. Eyyûb'un üzerine dökündüğü su ile hastalığından kurtulup iyileşmesi⁶ Müslümanların bazı usullerle tedaviye karşı ilgi duymasını sağlamıştır. Öyle ki İslâmiyet'in doğuşundan itibaren bütün Müslümanların genel kanaatine göre, ölümden başka her derdin bir çaresi vardır.

Hz. Peygamber'in doktorlarla olan münasebeti her zaman müsbet olmuş ve bu durum bazı doktorların Müslüman olmalarına sebebiyet vermiştir.

⁴ Bedeviler bir defasında "Ey Allah'ın Resûlü! Hastalandığımız zaman tedavi yollarını aramasak, bu günah mıdır?" diye sorduklarında, Hz. Peygamber (sav) onlara şöyle dedi:

"Ey Allah'ın kulları! Tedavi (yollarını) arayın. Zira Allah Teâlâ koyduğu her hastalığa şifa da koymuştur. Bundan sadece ihtiyarlık hariçtir. (Onun tedavisi yoktur)." buyurdular. (Hadisin isnadı sahih olup, bir kısmı Ebû Davûd ve Tirmizî tarafından rivayet edilmiştir). İbrahim Canan, *Hadis Ansiklopedisi, Kütüb-i Sitte*, Akçağ Yayınları, XVII, 453.

⁵ Bu kitapların en meşhuru İbn Kayyım el-Cevziyye'nin *Tıbbü'Nebevî*'sidir. Diğer eserler için bk. Ahmet Ağırakça, *İslâm Tıp Tarihi, (Başlangıçtan VII./XIII. Yüzyıla Kadar)*, Nobel Tıp Kitabevleri, İstanbul 2004, s. 83-84.

⁶ Sa'd, 38/42.

Hız. Peygamber döneminde doktor unvanıyla anılan ilk kişi VI. yüzyılın ortalarında Tâif'te doğan Hâris b. Kelede'dir.⁷ Nadr b. Hâris b. Kelede, Damâd İbn Sa'lebe el-Ezdî, Rufâa b. Ebî Rimse et-Teymî, Şemerdil b. Kubâb el-Kâ'bî ve İbn Huzeym Hz. Peygamber döneminde yaşayan diğer doktorlardır. Bunların yanında Şifâ binti Abdullah el-Kureyşîye ve Rufeyde el-Ensâriyye tedavi işleriyle uğraşan hanım doktorlardan sayılabilirler.⁸

2. Emevîler Döneminde Tıp

Muâviye'nin torunu Halid b. Yezîd, kardeşi Muâviye b. Yezîd'in vefatından sonra halife olmayı beklerken, hilafet makamına Mervân b. el-Hakem'in geçmesi üzerine halifelikten ümidi kesildi ve kendisini ilme verdi. Hadîs ilminin yanı sıra kimya, tıp ve astronomi bilimleri de uğraşmaya başladı. Hatta bazıları onu tıp hakkındaki bilgisi sebebiyle tabip sayarlar.

Cahiliye döneminde tecrübeye dayanan bir tıp bilgisi vardı. Ancak bu bilgiler kitaplaştırılmamıştı. Hâlid b. Yezîd'in tıpla ilgili asıl faaliyeti, dinî açıdan Yahudi olan Süryanî asıllı Mâserceveh (Mâsercûye) adlı kişiye Ahron b. A'yûn'ün tıbbâ dair *el-Künnaş fi't-tıbb* adlı eserini Arapça'ya tercüme ettirmesi olmuştur. Böylece Müslümanlar bu kitap vasıtasıyla ilk kez Hind tıbbı ile tanışmış oluyorlardı. Ömer b. Abdülaziz halifeliği sırasında Şam'daki kütüphanelerde bu kitabı görmüş; Halifeye yakın bazı kişiler bu kitabın kütüphaneden alınıp Müslümanların istifadesine sunulmasını istemişlerdi. O da kısa bir süre içinde bu kitabı Müslümanların istifadesine sundu.⁹

O zamanlar halifelerin hizmetinde bulunan doktorlar kendileri, oğulları ve talebeleri için bir veya birkaç kitap yazmayı âdet edinmişlerdi. Bu kitaplar genellikle *Künnaş (Havâ)* şeklinde yazılırdı. Nitekim Irak valisi Haccâc b. Yûsuf'un doktoru Tezâyuk (ö.90/709), oğlu için bir *Künnaş* yazmış bulunuyordu.¹⁰

Ayrıca Ömer b. Abdülaziz halifeliği sırasında daha önce tanıdığı Antakyalı bir doktoru alıp Harran'a getirtti ve ona Harran'da bir Tıp Okulu kurdu.¹¹

O dönemde İran ve Irak'ta yaşayan doktorların çoğu, 350 yılında Sasanî hükümdarı II. Şâpûr tarafından kurulan Cündişâpûr Tıp Okulu'nda tahsil görmüşlerdi. Hz. Peygamber'in doğduğu sıralarda bu okul en parlak dönemini yaşıyordu. Hâris b. Kelede de tahsilini burada yapan doktorlardandır.¹² Bunun dışında dağılan İskenderiye Okulu'nun bazı hekimlerinin İslâm dünyasının muhtelif şehirlerine gittikleri ve burada bir ölçüde etkili oldukları söylenebilir. Ayrıca çok güçlü olmasa bile Harran ve Urfa'da da bir tıp geleneğinin olduğu

⁷ Mehmet Bayrakdar, *İslâm'da Bilim ve Teknoloji Tarihi*, TDV Yayınları, 4. Baskı, Ankara, 2000, s. 215.

⁸ Ağırakça, *İslâm Tıp Tarihi*, s.78-80.

⁹ C. Zeydan, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, III, 276.

¹⁰ C. Zeydan, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, III, 284.

¹¹ F. Fehervari, "Harran", *Encyclopaedia of Islam*, (New Edition), s. 228.

¹² Arslan Terzioğlu, "Bimarhane", *DİA*, İstanbul 1992, VI, 164.

bilinmektedir. Ancak İslâm tıbbının gelişmesinde en çok Cündişâpûr Tıp Okulu'nun rolü olmuştur.

Dört Halife ve Emevîler döneminde İslâm dünyasında Ebü'l-Feth el-Müsteffî, İbn Azâl, Ebü'l-Hakem ed-Dımaşkî, Hakem ed-Dımaşkî, İsa b. Hakem ed-Dımaşkî, Mâserceveyh el-Basrî, Tezâyuk, Abdülmelik b. Ebcer gibi erkek doktorların yanı sıra Zeyneb et-Tabîbe isimli bir hanım doktordan bahsedilir.¹³

3. Abbasiler Döneminde Tıp

Âbbâsîler döneminde tıptaki gelişmeler daha çok Buhtîşû ailesiyle başlamıştır. Mansûr (136-158) zamanında Cündişâpûr Tıp Okulu'nun başhekimi Curcis b. Cibrâil b. Buhtîşû'nun saraya davet edilmesi, Buhtîşû ailesinin Bağdat'ta sürekli olarak kalmasını sağlamıştır. Curcis'ten sonra bu aileden yetişen Buhtîşû b. Curcis, Cibrâil b. Buhtîşû, Yahyâ b. Buhtîşû, Buhtîşû b. Cibrâil, Cibrâil b. Ubeydullah b. Buhtîşû, Ubeydullah b. Cibrâil sarayda ve Bağdat hastanelerinde hekimlik ve başhekimlik görevlerinde bulunmuşlardır. Bu doktorlar 15 dolayında tıpla ilgili eser kaleme almıştır.¹⁴

Buhtîşû ailesinin yanı sıra Yuhannâ (Yahyâ) b. Mâseveyh (ö.243/857), Sabur b. Selh el-Kevsec (Kûsec) (ö.255/868), Filozof el-Kindî (ö.256/870), Huneyn b. İshâk (ö.264/877), İshâk b. Huneyn (ö.298/910), Sâbit b. Kurre (ö.288/901), Sinan b. Sâbit (ö.331/943), Sâbit b. Sinan (ö.363/974) gibi Beytühikme mensubu mütercimler de tıp sahasında özgün eserler vermek suretiyle tıbbî hizmet ettiler.¹⁵

VIII. ve IX. yüzyıllarda yetişen Müslüman doktorların en önemlisi Merv doğumlu Ali b. Rebbân et-Taberî'dir (ö.247/861). Bu zat, 850 yılında 360 bölümden meydana gelen *Firdevsü'l-Hikme* adında bir tıp kitabı yazmıştır. Bu kitapta sadece hastalıkların teşhis ve tabiatlarının incelenmesini değil, aynı zamanda çeşitli tedavi usullerini de göstermiştir. Bu eser, tıp ve eczacılık dalında önemli bir eserdir. O'nun bu eseri dışında tıpla ilgili daha 12 eseri vardır.¹⁶

Harra'n'da doğup yetişen, daha çok matematik ve astronomide ileri bir seviyede bulunan Sâbit b. Kurre (835-902) aynı zamanda bir doktordu. Hârûnürreşid kendisini saray doktoru olarak görevlendirmişti. Tercüme faaliyetlerine de yoğun bir şekilde katılmıştır. Sâbit, tıp tarihinde kızıl ve kızamık hastalıklarını ilk keşfeden ve onlara çareler arayan bir doktordur. Tıpla ilgili *Kitâbü'z-Zâhîra fi ilmi't-tıbb* adlı eseri Latinceye de çevrilmiştir.¹⁷

¹³ Ağırakça, *İslâm Tıp Tarihi*, s. 85-88.

¹⁴ Ağırakça, *İslâm Tıp Tarihi*, s. 99-104; Mahmut Kaya, "Buhtîşû", *DİA*,VI, 378; Hasan Doğruyol, "Curcis b. Cibrâil", *DİA*,VI, 378; M. Kaya, "Buhtîşû b. Curcis", *DİA*,VI, 378; H. Doğruyol, "Cibrâil b. Buhtîşû", *DİA*,VI, 379; Ali Haydar Bayat, "Buhtîşû b. Cibrâil", *DİA*,VI, 379; H. Doğruyol, "Cibrâil b. Ubeydullah", *DİA*,VI, 379-80; H. Doğruyol, "Ubeydullah b. Cibrâil", *DİA*,VI, 380.

¹⁵ Ağırakça, *İslâm Tıp Tarihi*, s. 105-138.

¹⁶ Bakrakdar, *İslâm'da Bilim ve Teknoloji Tarihi*, s. 215, 263; Ağırakça, *İslâm Tıp Tarihi*, s. 141-146.

¹⁷ Bakrakdar, *İslâm'da Bilim ve Teknoloji Tarihi*, s. 224, 263. Ağırakça, *İslâm Tıp Tarihi*, s. 124-128.

İslâm tıbbı, Taberî'nin önde gelen talebelerinden olan Zekeriyâ er-Râzî (865-925) ile büyük gelişme göstermiştir. Bilgisinin genişliği ve derinliği sebebiyle Rey'de kurulan hastaneye reis yapılmıştı. Daha sonra Bağdat'a gelmiş ve Bağdat Hastanesinde çalışmıştır. Tıp konusunda birçok eser veren er-Râzî'nin en önemli eseri, Doğu'da ve Batı'da derin izler bırakan *Kitâbü'l-Hâvî*'sidir. İslâm dünyasında Râzî, İbn Sina'dan sonra "İkinci Tabip" olarak kabul edilmiştir. Latinler onu Rhazes diye adlandırmışlardır.¹⁸

Râzî'den sonra X. yüzyılda yaşayan en ünlü hekim, Latinlerin Haly Abbas olarak bildikleri Ali İbnü'l-Abbas el-Mecûsî'dir (ö. 982 veya 995). Ahvaz doğumlu olan bu zâtın *Kâmilü's-Sina*'a veya *Kitâbü'l-Mâlikf* adını taşıyan kitabı değerli bir eser olup pek meşhurdur. el-Mecûsî bu eserini Büveyhî sultanı Adududdevle için yazmıştır. Eser, birkaç sefer Latinceye ve Fransızcaya tercüme edilmiştir. Tıpta, Râzî ve İbn Sina düzeyinde şöhret bulan bu hekimin tıpla ilgili altı eseri bulunmaktadır.¹⁹

X. yüzyılda Endülüs'te İbn Cülcül, Tunus'ta ise *Zâdü'l-Müsâfir* isimli eserin sahibi İbnü'l-Cezâr dönemin meşhur doktorlarındanıdır.²⁰

Şüphesiz bütün zamanların en ünlü tabibi, Yahudilerin Aven Sina, Latinlerin Avicenne dedikleri İbn Sina'dır. İbn Sina 980 yılında Buhara yakınlarındaki Afşana'da doğdu, 1037 yılında Hemedan'da vefat etti. Bilimin her sahasında önemli eserler vermiş olmakla birlikte, daha çok felsefe ve tıpta dünya çapında şöhret sahibi oldu. *el-Kânûn fi't-tıbb*, İbn Sina'yı ölümsüzleştiren eseridir. Bu eserin tesiri Doğu ve Batı'da yüzyıllarca devam etmiştir. İbn Sina'nın *el-Kânûn*'dan başka tıpla ilgili 41 eseri vardır.²¹

(Galen, İbn Sina ve Hippokrates meslektaşlar olarak *el-Kânûn'un* Latince tercümesinin başlık sayfasında, Pavia baskısında 1515.) Bu resim, o dönemde Bablıların İbn Sina'ya ne derece önem verdiklerinin en açık ifadesidir.

¹⁸ Bakrakdar, *İslâm'da Bilim ve Teknoloji Tarihi*, s. 215, 266.

¹⁹ Bakrakdar, *İslâm'da Bilim ve Teknoloji Tarihi*, s. 215, 246; Ağırakça, *İslâm Tıp Tarihi*, s. 185-195.

²⁰ Bakrakdar, *İslâm'da Bilim ve Teknoloji Tarihi*, s. 215.

²¹ Bakrakdar, *İslâm'da Bilim ve Teknoloji Tarihi*, s. 216, 257; Ağırakça, *İslâm Tıp Tarihi*, s. 197-226.

Tibbin yükseliş döneminde bu isimlerin dışında Ebû Hanife ed-Dineverî (ö.282/895) *Kitâbü'n-Nebât* isimli eseriyle, Kusta b. Luka el-Bealbekî (ö.300/912) 21, Ebû Bekr Rabî' b. Ahmed 3, Ali b. İsâ el-Kehhâl (ö.430/1039) 4, İbn Butlân el-Muhtâr (ö.458/1066) 12, Saîd b. Hibetullah el-Bağdâdî (ö. 495/1101) 5, Eminüddeve İbnü't-Tilmîz (ö.560/1165) 11, Yahya b. İsa b. Ali b. Cezle (629/1231) 10, toplam 169 eser sahibi olan Abdullatif el-Bağdâdî (ö.629/1231) 53, Mühezzebüddîh Abdürrahim b. Ali ed-Dahvar (ö.628/1230) 9, Reşiduddin es-Sûrî (ö.639/1241), Bedruddin el-Bealbekî (ö. (ö.675/1276) 5, İbnü'n-Nefis 675/1276) 27 ve İbn Ebî Useybia (ö.668/1270) 3 eseriyle İslâm tıbbını geliştirdiler ve yükselttiler.²² Öyle anlaşılıyor ki Abbasiler döneminin sonuna kadar İslâm dünyasında tıpla ilgili 1000 dolayında eser yazılmış bulunuyordu.

4. Doktorların Sayısı

Hârûnürreşid döneminden itibaren İslâm dünyasında doktorların sayısı gittikçe artmaya başladı. M. 931 yılında bir hastanın ameliyat esnasında ölmesi ve durumun Halife'ye şikâyet edilmesi üzerine Halife, o zaman Reîsü'l-Etibbâ (Başhekim) olan Sinan b. Sâbit'e bir hey'et kurup çevrede kimin tabipliğe elverişli olup olmadığını tespit edilmesini, doktorluk yapabilecek kişilere sertifika verilmesini ve bundan böyle sertifika sahibi olmayan kişilere doktorluk yaptırılmamasını emretti. O sene tıp heyeti, Bağdat'ta 860 kişiye doktorluk sertifikası vermiştir.²³ Sarayda ve hastanelerde çalışan doktorlar bu sayıya dâhil değildir.

Üçüncü hicrî asrın ortalarında yalnız Hristiyan doktorlardan olmak üzere Halife Mütevekkil'in hizmetinde 56 doktor çalışıyordu. Benî Hamdân'dan Emîr Seyfûddeve yemeğe oturduğu zaman kendisi ile beraber 24 doktor bulunurdu.²⁴

Büveyhî-emîri Bağdat'ta Bîmâristân-ı Adudî'yi kurduğu zaman açılışında 24 hekim görevlendirmiş, daha sonra bunların sayısı arttırılmıştı.²⁵ Adududdeve, Adudî Hastanesi'ni kurmadan önce kurucu hekim olarak Ebû Bekr er-Râzî'yi 100'ü aşkın bir doktorlar grubu içinden seçmişti.²⁶

668/1270 yılında vefat eden İbn Ebî Useybia *Uyûnü'l-Enbâ'* adlı eserinde 400'den fazla hekimin hayatından bahsetmektedir. Hayatları kitaplara geçen bu doktorların şöhretli kişiler olduğunu kabul etmek gerekir.

²² Ağırakça, *İslâm Tıp Tarihi*, s. 147-271.

²³ İbn Ebû Usaybia, *'Uyûnü'l-enbâ' fî tabakâti'l-etibbâ'*, (el-Mektebetü's-Şâmile, el-İsdârü's-Sânî 2.11.), I, 210; Sigrid Hunke, *Avrupa'nın Üzerine Doğan İslâm Güneşi*, 2. Baskı, çev. Servet Sezgin, Bedir Yayınevi, İstanbul 1975, s. 157; C. Zeydan, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, III, 370-371; Will Dudant, *İslâm Medeniyeti*, çev. Orhan Bahaeddin, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, trz., s. 106.

²⁴ C. Zeydan, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, III, 371.

²⁵ Terzioğlu, "Bîmâristan", *DİA*, VI, 165.

²⁶ Terzioğlu, "Bîmâristan", *DİA*, VI, 165.

5. Hastaneler

İslâm tarihinde yaralıları tedavi maksadıyla hazırlanan ilk sağlık merkezi, Hendek savaşında Eslem kabilesinden Rufeyde el-Ensâriyye adındaki kadına ait çadırıdır. Sa'd b. Muâz başta olmak üzere savaşta yaralanan gaziler burada ilk tedavilerini görmüşlerdir.²⁷ Bu çadır ilk seyyar hastane sayılabilir.

İslâm'da bina olarak kurulan ilk hastane ise Emevî Halifesi Velîd b. Abdülmelik tarafından 88/707 yılında kurulan ve daha çok cüzzamlıların tedavi edildiği hastanedir. Bu hastanede çalışan hekimlerin maaşları devlet tarafından ödendiği gibi, hastaların ihtiyaçları için de hazineden tahsisat ayrılmıştı.²⁸ Bu dönemde bir de Ömer b. Abdülaziz'in Harran'da kurduğunu Tıp Okulu vardı.

Emevîler döneminde kurulmaya başlayan hastanelerin ilk parlak devri Abbasiler zamanına rastlar.²⁹ Abbasiler döneminde hastaneleri ilk kuran zat Hârûnürreşid'tir.³⁰ Onun zamanında (170-193) Bağdat'ta birkaç hastane bulunuyordu.³¹ H. 304 yılında Sinan b. Sâbit'e "Reîsü'l-Etibbâ" unvanı verildiği zaman Bağdat'ta 5 hastane bulunuyordu. Kendisi görevde kaldığı süre içinde bunlara 3 hastane daha ilave edilmiştir. Tıpla ilgili bilgiler önceleri burada veriliyordu. Medreseleşme sürecine girilince bazı medreselerde tıp bölümleri açılmaya başlandı, daha sonraları ise müstakil tıp medreseleri kuruldu.

Hârûnürreşid devrinde Bağdat, meşhur hastaneleriyle her yönden örnek olabilecek üstün bir seviyede bulunuyordu.³² Sâbit b. Kurra'nın oğlu Sinan b. Sâbit, torunu Sâbit b. Sinan gibi doktorlar, köylere kadar uzanan seyyar sağlık istasyonlarının yanında umumî hastanelerden başka hapisane hastaneleri dahi vücuda getirmişlerdi. Vezir İbn Fûrât, memurlarının ücretsiz muayene ve tedavileri için 923 yılında Bağdat'ta bir poliklinik tesis etti.³³

Hastanelerde çalışan doktor sayısı da fazlaydı. Adudî Hastanesi 368/988 yılında kurulduğunda operatör, göz doktoru ve kan alıcı olarak 24 doktor tayin edilmişti.³⁴ Bu hastanede eğitim gören öğrenciler doktora tezi mahiyetinde bir risâle hazırlarlardı.³⁵

Hastaneler için devlet, yüklü ödenekler ayırmıştı. Meselâ Bağdat'ın Sûk-ı Yahyâ Mahallesi'nde H. 306 senesinde kurulan Mâristân-ı Seyyide için ayda 600 dinar harcandığı gibi, Halife Muktedir'in Bağdat kapılarından Bâbü's-Şâm

²⁷ Terzioğlu, "Bimâristan", *DİA*, VI, s. 163.

²⁸ R.A. Kern, "Mescid", *İA*, VIII, 60; C. Zeydan, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, III, 381.

²⁹ Terzioğlu, "Bimâristan", *DİA*, VI, 163.

³⁰ C. Zeydan, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, III, 382.

³¹ Sigrid Hunke, *İslâm Güneşi*, s. 151.

³² S. Hunke, *İslâm Güneşi*, s. 153.

³³ S. Hunke, *İslâm Güneşi*, s. 153.

³⁴ C. Zeydan, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, III, 384.

³⁵ Terzioğlu, "Bimâristan", *DİA*, VI, 168.

cihetinde inşa ettirdiği kendi adını taşıyan hastane için de aylık 600 dinar (2.550 gr. altın) ödenek ayırmıştı.³⁶

Mısır'da kurulan ilk hastane ise İbn Tolûn'un camiini inşa etmeden önce 259 veya 261 yılında yoksullar için kurduğu hastanedir. İbn Tolûn bu hastane için 60.000³⁷ dinar harcamıştı. Bu hastanede sadece halktan hasta ve mecnun olanlar tedavi olabiliyordu. Askerler ve kölemenlerin burada tedavi olmaları yasaklanmıştı.³⁸ Sonradan camiinin arka kısmına bir de eczâne yerleştirilmiştir.³⁹ Makrizî bu hastaneden başka H. 232-247 yıllarında kurulan el-Meğâfir, H. 346 yılında kurulan Mâristân-ı Kâfûr, H. 682 yılında kurulan H. el-Mansûrî, 821 yılında kurulan el-Müeyyedî hastanelerinden bahseder. Bunlardan başka Salahaddin-i Eyyübî, Mısır ve Kahire'de iki ayrı hastane kurmuştur.⁴⁰

Hicrî dördüncü asrın başlarında Mekke ve Medine'de de birer hastane inşa olunmuştur.⁴¹

1184 yılı civarında Şam'a giden İbn Cübeyr, burada iki hastaneye rastladığını söyler. Bunlardan biri Bimâristan en-Nûrî adıyla anılıyordu.⁴² Bimâristan en-Nûrî, Selçuklular döneminde 1154 yılında Nureddin Zengî tarafından kurulmuştur.⁴³

Hicrî dördüncü asırda vezirler Bağdat geleneğine uyarak Rey, Nisabur ve diğer şehirlerde hastane açma yoluna gitmişlerdir.⁴⁴ İbn Cübeyr'in bildirdiğine göre bu dönemde Nusaybin'de 1, Harran'da 2, Halep'te 1, Hama'da 1 hastane bulunmaktaydı.⁴⁵ Milâdî X. asrın sonlarında İslâm coğrafyasının bütün şehirlerde en az birer hastane bulunduğu anlaşılmaktadır.

İslâm ülkelerinde kurulan hastanelerde ırk, din ve mezhep ayrımı yapılmaz, her hastanın tedavisi için azamî gayret gösterilirdi. Hastanelerde her hastalık için ayrı bir salon vardı. Doktor, yanında yardımcıları olduğu halde hastaları dolaşarak her hasta için gerekli ilacı yazardı. Hastanede iyileşenlere yol verilir, vefat edenler kefenlenerek defnedilirdi. Hastanelerde tıp ve eczacılığa dair dersler verilir ve her iki sanat uygulamalı olarak icra edilirdi.⁴⁶

Selçuklular zamanında sabit hastanelerin yanı sıra seyyar hastanelerin de kurulduğunu görüyoruz. Melikşah'ın torunu Sultan Mahmud, ordusu için böyle bir seyyar hastane kurmuştu. Asker nereye gitse bu hastane de 40 deve üzerine yükletilerek ordu ile beraber götürülürdü.⁴⁷

³⁶ C. Zeydan, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, III, 384.

³⁷ 1 dinar 4.25 gr.dir. 60.000 dinar, 255 kg. altın eder.

³⁸ C. Zeydan, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, III, 383.

³⁹ Kern, "Mescid", *İ.A.*, VIII, 60.

⁴⁰ Kern, "Mescid", *İ.A.*, VIII, 60.

⁴¹ C. Zeydan, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, III, 383.

⁴² Kern, "Mescid", *İ.A.*, VIII, 60.

⁴³ Terzioğlu, "Bimâristan", *DİA*, VI, 169.

⁴⁴ C. Zeydan, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, III, 384.

⁴⁵ Kern, "Mescid", *İ.A.*, VIII, 60.

⁴⁶ C. Zeydan, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, III, 385.

⁴⁷ C. Zeydan, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, III, 385.

XVII. yüzyılın ortalarına kadar Osmanlı İmparatorluğunda da her yerde hastanelere büyük önem verilirdi. Avusturya İmparatoru II. Rudolf'un elçilik heyetiyle birlikte 1587'de İstanbul'a gelen eczacı Reinhold Lubenau'nun hatıralarında belirttiğine göre, o zamanki İstanbul'da 110 hastane bulunmaktaydı. Bu hastanelerin çoğu 150, büyük olanları ise 300 hasta alabilmekte, bazıları din ayırımı yapmadan her türlü inanıştaki hastaları, bazıları da sadece kadınları kabul etmekteydi.⁴⁸

C. Tıp Öğrencilerinin Ders Programı

Şelçuklular döneminde (XI-XIV. yüzyıllar) tıp öğrencilerine yıllara göre şu program uygulanıyordu:

1. yıl:

Huneyn b. İshâk, *el-Mesâil fi't-tıbb*, *Medhal fi't-tıbb*.

Hipokrat, *Aforizmalar (Fusulü Bukrâh)*, *Mâü's-şa'îr*.

Nişaburlu Nîlî'nin bu üç esere yazdığı şerhler.

2. yıl:

Râzî, *Kitâbü't-Tıbbi'l-Mansûrî*.

Galenos, *Summeria Alexandrinorum* (Galen'in ün altı Makâlesi), *Teşrîh-i Büzürk*.

Sâbit b. Kurre, *Zahîre*.

Ebû Bekir Evcînî, *Hidâye*.

Ahmed Ferec, *Kifâye (yahut Ehliye)*.

Seyyid İsmail b. Hasan el-Cürcânî, *Zahîre-i Harizmşâhî*.

Sehlî Mesîhî, *Sad bâb*.

3. ve daha sonraki yıllar:

Râzî, *Kitâbü'l-Hâvî*.

Ali b. Abbas el-Mecûsî, *el-Kitâbü'l-Melikî*.

İbn Sina, *el-Kânûn fi't-tıbb*.

XII-XVI. yüzyıllarda Ortaçağ'da Salerno, Montpelliler ve Paris gibi Avrupa'nın önemli şehirlerindeki tıp fakültelerinde şu kitaplar okutulurdu:

1. yıl:

Huneyn b. İshak, (Johannitus), *Isagoge in artem parvam Galeni*.

Hipokrat, *Aphorismen*, *Prognostikon*, *De regimine acutorum*.

2. yıl:

Râzî (Rhazes), *Liber de medicina admansorem*.

Galenos, *Summeria Alexandrinorum*, *De malica complexionis*, *De ingenio complexionis*, *De ingenio sanitatis*, *De simplici medicina*, *De morbo et accidenti*, *De crisi et criticis diebus*.

3. ve daha sonraki yıllar:

Râzî, *Liber Continens*.

⁴⁸ Terzioğlu, "Bimâristan", *DİA*, VI, 174.

Ali b. Abbas el-Mecûsî (Haly Abbas); *Liber regius*.

İbnü'l-Cezzâr, *Viaticum*.

İbn Sina (Avicenne),⁴⁹ *Canon medicine*.

Bu program açıkça göstermektedir ki, Selçuklular döneminde hastane ve tıp medreselerinde takip edilen program Avrupa tıp fakültelerini oldukça etkilemiştir.⁵⁰

İslâm ülkesinin çeşitli bölgelerinde hânedanlar değişse de müesseseler devamlılıklarını sürdürmüşlerdir. Dolayısıyla Endülüs'te tıp öğrencilerine uygulanan tıp programının da, bu programa yakın olduğunu düşünüyoruz.

D. Ortaçağda Hristiyan ve Müslüman Doktorların Tedavi Usulleri

İslâm'ın doğuşuyla birlikte tıp ilminde büyük bir gelişme olduğu halde Hristiyanlar arasında bunun tersi olmuştu. Ortaçağ, Müslümanlar için bir ışık çağı olduğu halde Hristiyanlar için karanlık bir çağıdır. Hristiyanlık açısından Ortaçağ tıbbi iki devreye ayrılır: Karanlık çağ olarak bilinen Manastır tıbbi, Skolastik tıp.

Hristiyanlığın ilk devirlerinde tıp ilmi pek gelişemedi. Çünkü tıp alanında ruhî kavramlar üzerine çalışmalar yapıldı. VI. yüzyılda Papa Grogery'nin yazılarında bile bu durum anlatılmaktadır. Hristiyanlıkta hastalık, ya insanın günahları için cezalandırma veya bir büyü'nün sonucu olarak kabul edilirdi. Tedavi metotları arasında dua, tövbe etme, vâizlerin yardımı gibi usuller vardı. Bu şartlar altında her iyileşme, bir mucize olarak kabul edilirdi. Karanlık çağ olarak bilinen Manastır tıp anlayışı 1130'a kadar devam etti. Bu tarihte Clemont Konsili, din adamlarının tıp pratiği yapmalarını yasakladı ve böylece Skolastik tıp dönemi başladı.⁵¹ Bu dönemde tıp din adamlarının tekelinden kurtuldu ve İslâm dünyasından yapılan tercümelemlerle bilimsel tıba geçildi.

Ortaçağ'da Hristiyan dünyasındaki tedavi usullerini iyi anlamak için iki olaydan bahsedebiliriz:

Olay 1.

Şeyzer emîrinin yeğeni Üsâme b. Münkız (1065-1188), "Frenklerin Hârikulâde Tababeti" gibi istihzâî bir başlık altında şu olayı anlatıyor:

"Sâbit, on gün sonra amcamın önünde yeniden duruyordu. Lübnan'daki Frenk yaralılarının tedavilerini bitirip böylece geri döndüğünü sanmıştık.

Kendi milletlerinin tabâbetine güvenleri bulunmayan Haçlı hükümdarları, Filistin'de buldukları sırada, sivilce, kolik ve ishallerini tercihen bizim doktorlara tedavi ettiriyorlardı. Böyle hareketinde haklıydılar. Amcam Şeyzer emîri, Mumaytra kalesindeki Frenk komşusuna lütufta bulunmuş, ısrarı karşısında hasta dostlarına değişik kürler uygulamak üzere kabiliyetli tabip Sâbit'imizi, birkaç gün için

⁴⁹ XVII. yüzyılda Vallodolid'de Özel Avicenna Kürsüsü kurulmuştur.

⁵⁰ Terzioğlu, "Bimâristan", *DİA*, VI, 170.

⁵¹ Ayşegül Demirhan, *Kısa Tıp Tarihi*, Bursa Üniversitesi Yayınları, Bursa 1982, s. 47-47.

komşusunun tarafına göndermişti. Sâbit, işte bu anda Frenk Garnizonu'ndan dönmüş bulunuyordu.

"Hastaları bu kadar çabuk nasıl tedavi ettiğini" kendisinden hayretle sorduk.

Doktor (Sâbit) sorumuzu şöyle cevaplandırdı:

-Bana bacağında çıban bulunan bir şövalye ile sıtmadan fazlaca zayıflamış bir kadın getirdiler. Şövalyenin ayağına yakı sardım. Çıban patladı; tehlikesiz bir seyir takip etmeye başladı. Kadını diyete tabi tuttum. Vücut durumunu nebâti gıdalar vermek suretiyle iyileştirdim. Bu sırada oraya gelen bir Frenk doktoru, hastalara dönerek beni gösterip: "Bu sizi tedavi etmeyi bilmiyor" dedi. Şövalyeye, tek ayakla yaşamayı mı, yoksa ölmeyi mi tercih edeceğini sordu. Şövalye "tek ayakla" şeklinde cevap verdi. Bunun üzerine Fransız doktoru, kendisine kuvvetli bir şövalye ile keskin bir balta getirilmesini istedi. Şövalye elinde balta ile görüldü. Henüz orada ayrılmamıştım. Doktor, hastanın bacağına, odun yarmaya mahsus bir kütüğün üzerine koydu. Bir balta darbesiyle bacağı kesmesini, şövalyeye emretti. Şövalye, gözlerimin önünde hastanın bacağına bir balta darbesi indirdi. Ancak, bu birinci darbe ile bacak ayrılmadı. Şövalye ikinci defa tekrar vurdu. Bacağının ilikleri dışarıya fırlayan felâketzede, hemşen öldü. Doktor, onu tâkiben kadını muayene etti: "Bu kadının başında âşık bulunduğu bir şeytan var. Saçlarını kesin!" dedi. Kadının saçları kesildi. Tekrar hemşehrilerinin yemeğinden sarımsak ile hardalı yedi. Böylece ateşi yükseldi. Doktor: "Kafasına şeytan girmiştir" diyerek bu sözlerle birlikte usturayı yakalayıp başının derisini haça benzer şekilde kesti. Kafatasını örten kısım tamamen açılıncaya kadar derisini ortadan çekip sıyırdı ve kafatasını sadece tuz ile ovdu. Kadın aynı anda öldü. Yapılacak bir hizmetin bulunup bulunmadığını oradakilere sordum. "Hayır" diye cevap verdiler. Böylece o zamana kadar benim için meçhul bulunan onların bu harikulâde tababetini öğrenmiş olarak oradan ayrıldım."⁵²

Sigrid Hunke, bu olayı şöyle değerlendiriyor:

"Bu, sanılacağı üzere bir düşman propagandası değildir. Burada, Hristiyanları hor görme veya tesadüfi bir hâdiseden faydalanılarak, Arap düşmanlarından birini küçük düşürme arzusu gibi bir durum da yoktur. Bunların doğruluğunu, henüz yüz yıl sonra Rochlitz ve Goiz'in sınır kontları şişman ve astımlı II. Dedo'nun sür'atli ve elemli ölümü münasebetiyle de bir tarihçiden öğreniyoruz. Şişmanlığı yüzünden seyahat güçlükleriyle İtalya'nın sıcağından korkmasına rağmen, kendisine eş bulmak için Kayzer VI. Heinrich'in, Apulya'ya kadar yapacağı seyahatte, onun refiki olarak yanında bulunmayı göze almıştı. Onu muayene eden doktor, hemen ve yalnız zavallı küçük kontun karnını yarmış,

⁵² S. Hunke, *İslâm Güneşi*, s.139-140.

Filistin'deki Frenk doktoruna benzer şekilde, gayr-i münasip radikal bir metotla müz'ic yağı çekip almıştı."⁵³

Olay 2:

"Şam hükümdarı Muînüddin ile birlikte Taberiye Gölü kıyılarında yaptıkları atlı gezinti sırasında Wilhelm von Büren şu olayı anlatıyor:

Memleketimizde kuvvetli bir şövalye vardı. Ölüm derecesinde hastaydı. Şövalyeyi görmesi için bizimle birlikte gelmek üzere, en güzîde râhiplerimizden birine baş vurduk. Biz râhibin sadece hastayı takdis için ellerini onun başına koyacağını sanıyorduk.

Râhip hastayı görünce balmumu istedi. Kendisine bir miktar balmumu temin ettik. Râhip, balmumunu yumuşattı ve bir nevi tıkaç yaparak hastanın burun deliklerinden birini onunla tıkadı. Şövalye kısa bir zaman sonra öldü. Rahibe, ölümün yukuunu bildirmek istediğinde, bizi görünce:

- "Herhalde şövalye ölmüştür?" dedik.

- "Evet, o fazlaca ıstırap çekecekti. Ölmesi, böylece huzura kavuşması için burnunu tıkadım" dedi.⁵⁴

Sigrid Hunke'nin bu olayla ilgili değerlendirmesi şöyledir:

"Kilisenin manevî ilaçları yerine diğer ilaçları kullanmak, tamamen pratik doktorlukla meşgul olmak, el ile tutulan âletlerle operasyon yapmak, ruhban sınıfının haysiyetine dokunucu idi: "İnhonestum magistrum in medicina manu operari." Bir tıp üstadının el ile icrây-ı faaliyette bulunmasını haysiyet ve şerefe dokunucu sayan bu görüş, tıp tahsili yapan çok ve pek çok nesiller boyunca itibar gördü. Kan alma utanç verici bir şeydi. Kısacası kilise, tatbîkî cerrâhîyi kilise mensuplarına tamamen yasaklamıştı. Kilise, cerrahların kanlı ve 'haysiyet kırıcı' san'atı olarak vasıflandırdığı cerrâhîyi, hor görülen pratisyenlerin az veya çok mâhir ve tecrübeli ellerine bırakıyordu. Bu pratisyenler, umumiyetle babadan oğula intikal eden bir san'at şeklinde cerrahlık yapan ailelerin arasından çıkıyordu. Bunlar, halkın nazarında, şekle doktor sayılmaktaydılar. Zira Hristiyan anlayışına göre, eğer onlar bir şeyler yapabilmeye fiilen muvaffak olabiliyorlarsa bu, onların kudret ve maharetlerinin değil, Tanrı'nın böyle olmasını arzu ve irade buyurmasının bir neticesiydi. Kilise, diğer kiliseye mensup bulunmayan doktorlar kadar, bu nevi pratisyen cerrahlara da itimad etmiyordu. Kiliseye göre, onlar hastalığı tahfif edecekleri yerde, arttırmakta, üstelik bu fena hareketi elleriyle yapmaktaydılar. Doktorların, tehlikeli keskin bıçaklar ve sivri iğnelerle icrây-ı tabâbette bulduklarını söyleyen Frenklerin Başpiskoposu Geregor von Tours (540-594), onları şu sözleriyle hor görüyordu:

"-Doktorlar âletlerle neye muktedir olabilirler ki? İzdırabı azaltma yerine çoğaltma, ancak onların işi icabıdır. Gözü, keskin neşterlerle keserlerken, tekrar

⁵³ S. Hunke, *İslâm Güneşi*, s.141.

⁵⁴ S. Hunke, *İslâm Güneşi*, s.142.

görmeyi sağlayacakları yerde, her defasında hastanın gözleri önüne ölüm ızdırabını getirmekte, görmeyi tamamen yok etmektedirler. Buna mukabil bizim sevgili "azîmimizin" sadece bir tane çelik âleti vardır. Bu, onun yegâne ilacı, biricik kudretidir." ⁵⁵

İslâm Hastanesinden Bir Hasta Mektubu

X asırda Müslüman doktorların tedavi usulleri ve hastane koşullarını en iyi şu hasta mektubu göstermektedir:

"Sevgili babacığım!.. Para göndermene ihtiyacım bulunup bulunmadığını soruyorsun. Taburcu edilince bana bir kat yeni elbise, ilk devre zarfında hemen çalışmak mecburiyetinde kalmamam için de beş altın verecekler. Böylece süründen hayvan satmaya ihtiyaç yoktur. Beni henüz burada iken görmek istiyorsan, hemen gelmelisin! Ben ameliyat salonunun yanındaki ortopedi pavyonunda bulunuyorum. Eğer büyük kapıdan gelersen, güneydeki dış holden geç. Burası düşmemden sonra beni getirdikleri polikliniktedir. Orada, her hasta evvela doktor ve talebeler tarafından muayene edilir. Mutlaka hastane tedavisine ihtiyacı bulunan, bitişik hastane eczanesinde hazırlatabileceği reçetesini orada alır. Muayeneden sonra orada kayıt edildim ve başhekime sevk olundum. Bir hastabakıcı beni erkekler pavyonuna taşıdı. Banyoda yıkadıktan sonra bana hastanenin temiz elbisesini giydirdi. Solda başhekim talebelere ders verdiği büyük konferans salonu ile kütüphaneyi arkada bırakırsın. Koridorun solundaki yol kadınlar pavyonuna çıkar. Böylece sağ tarafı takipen dâhiliye ve cerrâhî kliniklerini geçmelisin. Bir odadan şarkı ve müzik duyarsan, içine bak! Belki ben o sırada nekâhet devresinde bulunanların gündüzün kitaplar okuyup müzik dinlemek suretiyle vakit geçirdikleri o odadayımdır.

Bugün sabah vizitesini asistan ve hastabakıcılarıyla birlikte yaptığı sırada başhekim beni muayene etti ve pavyon doktoruna, anlamadığım bazı şeyleri yazdırdı.

Daha sonra doktor yarın yataktan kalkacağı ve beni hemen taburcu edeceklerini açıkladı. Hâlbuki ben buradan ayrılmak istemiyordum. Burada her şey aydınlık ve temizdir. Yataklar yumuşaktır. Çarşafklar beyaz şam patiskalarından, yorganlar kuş tüyünden olup, kadife gibi zariftirler. Her odada akarsular vardır. Soğuk gecelerin başlamasıyla odalar ısıtılır. Her gün midenin kaldırabildiği kadar tavuk ve koyun kızartması verilir.

Komşu, zarif piliç göğüslerinden birkaç gün daha tadabilmek için, tam bir hafta boyunca sanki daha fazla hasta imiş gibi tavırlar takınmıştı. Lakin başhekim şüphelendi ve sıhhatinin delili olarak, bir gün bütün ekmelele tavuğu yemesine müsaadeden sonra, onu evine gönderdi. Böylece benim de önüme, son kızartılmış tavuğum gelecek."

Sigrid Hunke'nin mektupla ilgili kısa değerlendirmesi şöyledir:

⁵⁵ S. Hunke, *İslâm Güneşi*, s.143-144.

"Mektupta belirtilen hususlara, bizim gurur duyduğumuz XX. asırda inanmayabiliriz. Gerçekte bu mektup, bin yıl önce Himalaya Pireneler arasındaki her büyük Arap şehrinde, zarurî tesisler halinde mevcut bulunan hastanelerden birini tasvir etmektedir."⁵⁶

E. Endülüs'te Tıp

Müslümanlar Endülüs'e yerleştiklerinde, tıp alanında ciddi sayılabilecek bir birikimin sahibi değillerdi. M.VIII ve IX. ilk yarısı boyunca, bu alanda daha ziyade gayr-i Müslimler söz sahibi oldular. Mesela II. Abdurrahman döneminde hekimlik yapmış olan Cevad en-Nasrânî ve Halid b. Yezîd en-Nasrânî, isimlerinden de anlaşılacağı üzere Hristiyan idiler. Yalnız, öyle anlaşılıyor ki, gayr-i müslim hekimler, tıbbın kendilerinden önce yaşamış iki otorite ismi olan Hipokrat ve Galen'i bile iyi tanımıyorlardı, dolayısıyla tıbbi bilgileri çok köklü değildi. Bu sebeple onların Endülüs tıbbına katkıları son derece sınırlı oldu.

Endülüs tıbbını besleyen asıl kaynak, diğer alanlarda olduğu gibi, yine Doğu idi. Doğu'da, bu alanda VIII ve özellikle de IX. yüzyılda önemli adımlar atılmıştı. Tercüme faaliyetleri neticesinde artık Hipokrat, Galen ve Dioscorides'in eserleri ve görüşleri biliniyordu. Aynı dönemde Yuhanna b. Mâsaveyh, Huneyn b. İshâk ve Arapların Galen'i olarak ün yapan er-Râzî gibi büyük hekimler yetişmişti. Endülüs'lü hekimler, öncelikle Doğu'daki işte bu gelişmeleri takip ederek yetiştiler. Bilâhare Endülüs tıbbının gelişimi esas itibariyle bu şekilde oldu.

IX. yüzyılda isimlerini duyurmuş Hamdeyn b. Ebân, Ahmed b. İyyâs, Abdülmelik Hâbîb ve Yunus el-Harrânî gibi Müslüman hekimlerin varlığı bilinmekle beraber, Endülüs'te tıp alanında asıl ciddi adımlar, X. yüzyılda atılmıştır.⁵⁷

IX. ve X. yüzyıllarda Harranlı hekimlerin Endülüs tıbbına büyük katkıları olmuştur. Endülüs'e ilk gelen Harranlı tabip, Emîr Muhammed b. Abdurrahman (238-273/875-886) devrinde hayatta olduğu bilinen Yunus b. Ahmed, Endülüs'te kendisinin yaptığı ve *el-Mugîsü'l-kebîr* (her derde deva bir ilaç) adını verdiği bir ilaçla meşhur oldu. Ahmed ve Ömer adındaki oğullarını da doktor olarak yetiştirdi. Ahmed ve Ömer kardeşler, tıpla ilgili bilgileri babalarından öğrendikten sonra Bağdat'a giderek burada İbn Vasîf el-Harrânî ile Sâbit b. Sinan el-Harrânî gibi dönemin en yüksek doktorlarından ders aldılar. II. Hakem'in (961-976) halifeliliği zamanında 351/962 yılında Endülüs'e döndüler. Büyük bir göz doktoru olan İbn Vasîf el-Harrânî de onlarla birlikte Endülüs'e geldi. II. Hakem Ahmed ve Ömer (351/962 sonrası) kardeşleri saray tabipleri arasına aldı. Ahmed, II. Hakem'in ölümünden sonra da saraydaki görevine devam etti. Hattâ Halife Hişam (976-1009) onu, asıl görevine ilaveten önce polis şefi, sonra şehremini

⁵⁶ S. Hunke, *İslâm Güneşi*, s.149-150.

⁵⁷ Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları - İlim ve Kültür Tarihi*, TDV Yayınları, Ankara, 1997, s. 66-67.

(belediye başkanı) olarak görevlendirdi. Tabîp Ahmed'in ayrıca fakirlerin barındığı ve tedavi edildiği bir dispanserden sorumlu olduğu kaydedilmiştir. 350/961 yılından başlayarak uzun süre Bağdat Bîmâristânî'nda göz hekimliği yapmış olan Ahmed b. Vasîf (ö.365/975), Endülüs'e gittikten sonra da burada iyi bir göz doktoru olarak tanındı ve burada vefat etti. Ancak saray doktoru olarak çalışıp çalışmadığı bilinmemektedir.⁵⁸

X. yüzyılda temayüz eden doktorlardan biri de aynı zamanda bir şâir olan Saîd b. Abdîrabbîh'tir (ö. 339/951). Saîd yüksek ateşi tedavi eden bir ilâç geliştirmişti.

Doğu'ya seyahat edip bir süre Kahire ve Basra'da kalan ve Kahire'de kaldığı esnada bir hastanenin yöneticiliğini de üstlenen Muhammed b. Abdûn, daha sonra Endülüs'e dönmüş ve burada saray doktoru olmuştur. O ayrıca, kınklar konusunda bir eser kaleme almıştır.

İbn Abdurrahman b. Şüheyd, Galen, Aristo ve diğer Yunan filozoflarının görüşlerinden haberdar olması yanında, kendine has tedavi metotlarıyla şöhret kazanmış bir hekimdi. Ayrıca eczacılık alanında da söz sahibi idi. Onun eczacılık alanında kaleme aldığı eseri, Dioscórides ve Galen'inkilerden daha geniş ve daha üstün kabul edilmekteydi.

X. yüzyılın en büyük hekimi hiç tartışmasız, Ebû'l-Kasım Halef b. Abbas ez-Zehrâvî (ö.403/1013)'dir. Onun kaleme aldığı ansiklopedik mahiyetteki *et-Tasrîf li-men 'âceze 'ani't-ta'rîf* adlı eser, tıp tarihi açısından çok önemlidir. Eserin son bölümü, cerrahî ile alakalı olup, yaraların dağlanması, idrar torbası üzerine çakıl taşı basıp sıkıştırma, canlı hayvanlar üzerinde deney mahiyetinde ameliyatlar gerçekleştirme, kadavra teşrihi, yani cesed üzerinde inceleme ve araştırma yapma gibi yeni fikirleri ihtiva etmektedir.

Aynı dönemde Endülüs'te yaşayan gayr-i müslimler arasında da başarılı hekimler çıkmıştır. Aynı zamanda bir haham olan Hasday b. Şaprût, III. Abdurrahman'ın saray hekimlerindendi. Onun, Dioscórides'in *Materia Medica* isimli muhteşem eserinin Arapçaya çevrilmesinde çok büyük katkıları olmuştur.

XII ve XII. yüzyıllarda, hekimliği âdeta biri aile mesleği haline getiren Benû Zühr ailesi, bünyesinden çıkardığı Muhammed, Abdülmelik, Ebû'l-A'lâ ve Ebû Mervân gibi isimlerle Endülüs tıbbının gelişmesine önemli katkılar sağlamıştır. Bunlardan Ebû Mervân İbn Zühr (ö.557/1162), tıp ve eczacılık alanlarında Endülüs'te olduğu kadar Kuzey Afrika'da da otorite kabul edilmekteydi. O, mide kanserini tarif eden ilk Müslüman hekimdir. Ayrıca tıbbî bilgiler kılavuzu mahiyetinde *Kitâbü'l-İktisâd fî Islâhî'l-Enfüsi ve'l-Ecsâd*, koruyucu hekimlikle alakalı olarak da *Kitâbü't-Teysîr fî'l-Müdâvât ve't-Tedbîr* adlı eserleri telif etmiştir.

XII. yüzyılda İslâm felsefesinin gözde isimleri olan İbn Bacce, İbn Tufeyl ve İbn Rüşd, aynı zamanda iyi birer hekim idiler.

⁵⁸ Bakkal, Ali, *Harran Okulu*, Şanlıurfa İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2008, s. 89, 94-96.

XIII. yüzyılın meşhur ismi İbnü'l-Baytâr (ö.645/1248), Ortaçağ boyunca İslâm dünyasında yetişen botanikçiler arasında en ön sırayı işgal eden birkaç büyük bilginden biridir. Onun eczacılığı ilgilendiren *el-Câmi'u li-Müfredâti'l-Edviye ve'l-Ağziye* isimli eseri önemle zikre değerdir. O, bu eserinde ilaçlar, gıdalar ve bunları hazırlama tekniklerinden söz etmektedir. Keza, kendisinden öncekilerin içine düştükleri yanlışlara ve bunların doğru alternatiflerine de işaret etmektedir.

Endülüs tıbbının kayda değer son temsilcileri Nasrîler döneminde yetişen Muhammed eş-Şekûrî, İbn Hâtîme, Lisânüddin İbnü'l-Hatîb ve Muhammed er-Rakûfî olmuştur. Bu dönemde tıbbı yapılan en önemli katkı, vebanın bulaşıcı olduğunun ispatlanmasıdır. İbnü'l-Hatîb, dinî açıdan bunun mümkün olmadığı şeklindeki eleştirileri ikna edici bir dille cevaplamasını başarmıştır.⁵⁹

Hastaneler:

İslâmî dönemde Endülüs'te yüzlerce hastanenin kurulmuş olduğu anlaşılmaktadır. Makkarî'nin belirttiğine göre sadece Kurtuba'da (Cordoba) 50 bîmâristân (hastane) vardı.⁶⁰ İsmail Râci el-Fârukî, miladî 950 yılında Kurtuba nüfusunun 600 bin olduğunu, bu dönemde şehirde 92.700 dükkân ve ticari kuruluş, 600 cami ve mescid, 300 hamam, 70 kütüphane, biri büyük medrese olmak üzere 81 medrese bulunduğunu ve büyük medresede 20 bin öğrencinin yüksek tahsil gördüğünü kaydeder.⁶¹

Müslümanların Endülüs'te kurduğu hastanelerden bazıları cüzzamlıları tecrit için şehirlerin dışında tesis edilmişti. Meselâ Kurtuba yakınlarındaki Vâdilkebîr'de (Guadalquivir) sol kenarındaki Münyetü Aceb Sarayı'nın yakınında böyle bir tesisin kurulduğu bilinmektedir.

Müslümanlar İspanya'da bu kadar çok sayıda hastane kurmuş olmakla birlikte bu hastaneler hiçbir iz bırakmadan yok olmuşlardır. Sadece Nasrî Sultanı V. Muhammed'in 1375 yılında Gırnata'ta inşa ettirdiği bir bîmâristân İspanyollar tarafından darphane olarak kullanılmaya devam etmiştir. Bu bina da 1844'te ortadan kaldırılmış, ancak Fransız mimarı Gailhabaud rölövelerini yapmıştır. Bu yaptığı rölöveden, bîmâristânın bir iç avlu etrafında sütunlu galerilerle çevrili iki katlı bir yapı olduğu ve kedisinden 100 yıl önce 1274'te Tokat'ta Muînüddin Süleyman Pervâne tarafından yaptırılan ve halen Gökmedrese adıyla ayakta duran Selçuklu hastanesine (bugün müze) çok benzediği anlaşılmaktadır. Bugün Granada Müzesi'nde bulunan bir kitabesinde burada her türlü hastalığın tedavi edildiği yazılmaktadır.⁶²

⁵⁹ Özdemir., *Endülüs Müslümanları*, s. 68-70.

⁶⁰ Makkarî, Ahmed b. Muhammed, *Nefhu't-tîb min gusni'l-Endelüsi'r-ratîb*, (nşr. İhsan Abbas), Beyrut 1968, II, 97; S. Hunke, *Avrupa Üzerine Doğan İslâm Güneşi*, s.151.

⁶¹ el-Fârukî, İsmail Râci: Luls Lâmia, *İslâm Kültür Atlası*, 2. Baskı, İstanbul 1997, s. 347.

⁶² Terzioğlu, "Bîmâristân", *DİA*, VI, 166.

F. Bir Tabîb Olarak İbn Rüşd

1. Adı

Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Rüşd el-Kurtubî el-Endelûsî'dir (520-595/1126-1198).

2. Eğitimi

İbn Rüşd, kendisi gibi babası ve dedesi de Kurtuba'da kadılık yapmış ilme düşkünlüğüyle bilinen seçkin bir ailenin çocuğu olarak Kurtuba'da (Cordoba) doğdu (520/1126).

Temel dini bilgileri babasından alan İbn Rüşd, Hâfız Muhammed b. Rızk'tan fıkıh dersleri, Ebü'l-Kâsım İbn Beşkûvâl'den hadis ve usul-i fıkıh okudu. Endülüs'te âdet olduğu üzere İmam Mâlik'in *el-Muvatta* nı ezberlemek ve İbn Ebû 'Âfiye, Ebû Mervân b. Meserre, Ebû Bekir b. Semhûn, Ebû Ca'fer b. Abdülaziz, Mâzeralı Ebû Abdullah gibi diğer hocalardan ders almak suretiyle dini ilimleri tamamladı. Daha sonra felsefeye merak salıp Ebû Bekr Muhammed b. Yahya b. Bacce'den ders aldı ve Aristo'nun eserlerini sürekli okumak suretiyle felsefî bilgisini geliştirmişti.

Tıp ve matematik- bilgilerini, Kadı Ebû Bekir İbnü'l-Arabî'nin öğrencilerinden Ebû Ca'fer İbn Hârûn et-Tercâlî ile Belensiyeli (Valencia) Ebû Mervân İbn Cüryûl'dan öğrendi. Ayrıca İbn Zühr'ün derslerine de katılıp ondan da ders almıştı. Meşhur filozof, hekim ve astronom İbn Tufeyl de hocaları arasındadır. İbn Rüşd, 564/1169 yılında bizzat İbn Tufeyl tarafından Sultan Ebû Ya'kûb Yûsuf İbn Abdülmü'min'e takdim edildi. Velihtlığı döneminde hayatının büyük bir kısmını Endülüs'te geçiren Ebû Ya'kûb Yûsuf buradaki zengin kültür muhitinden etkilenmiş, ardından İbn Tufeyl'in sohbetlerine katılarak bilim ve felsefeye merak sarmış, bu amaçla felsefe ve tıpla ilgili eserleri kütüphanesinde toplamıştı. İlme ve felsefeye olan ilgisi onu Aristo'nun eserlerini incelemeye sevketmiş, fakat filozofun üslûbunu anlamakta zorlandığı için İbn Tufeyl'den, açıklamalar yapmasını istemişti. O sıralarda altmış sekiz yaşlarında olan İbn Tufeyl bu külfetli işi yapamayacağını, ancak bunu gerçekleştirecek birinin bulunduğunu söyleyerek İbn Rüşd'ü halifeye takdim eder.⁶³ Felsefenin temel meseleleri üzerine halifenin sorduğu sorulara uygun cevaplar vermesi üzerine büyük takdir gören İbn Rüşd çeşitli armağanlarla ödüllendirilir. Bu olaydan sonra 565/1169 yılında İşbiliye kadılığına tayin edilen İbn Rüşd, hükümdarın isteği doğrultusunda Aristo'nun eserlerini şerhetmeye başladı.⁶⁴

Ebü Ya'kûb Yûsuf, 1182 yılında İbn Tufeyl'in yerine özel doktoru olmak üzere yeniden kendisini Merakeş'e davet etti. 580/1184 yılında halife vefat edince yerine geçen oğlu Ebû Yûsuf Ya'kûb el-Mansûr da İbn Rüşd'e saygıda kusur etmez ve sarayında özel hekim olarak çalışmasını rica eder. Ancak

⁶³ Bu olay için bk. Ahmet Gürkan, *İslam Kültürünün Garbî Medenileştirmesi*, Nur Yayınları, Ankara ty., s. 240.

⁶⁴ Karlığa, "İbn Rüşd", *DİA*, XX, 257.

hükümdar Kastilya (Castilla) Kralı VIII. Alfonso ile savaşmak üzere Endülüs'e gelip Kurtuba'da konakladığı sıralarda, tarihen tam olarak tesbit edilemeyen bir sebepten dolayı -kaynaklarda farklı sebeplerden bahsedilmektedir- İbn Rüşd'ü Kurtuba'ya 73 km. mesafede eski bir Yahudi yerleşim yeri olan Elîsâne'de (Ellisâne, Lucena) mecbur ikamete tâbi tutar. İbn Ebû Useybia tarafından kaydedilen, İbn Rüşd ile birlikte Elîsâne'ye sürülenlerin de felsefe ile uğraştıklarından dolayı sürgün edildiklerine dair anekdota dayanarak başta Ernest Renan olmak üzere⁶⁵ pek çok Batılı araştırmacının ısrarla vurguladığı gibi bu sürgün olayının felsefeye karşı Endülüs'te ortaya çıkan bir antipatiden kaynakladığı iddiası⁶⁶ tutarlı görünmemektedir. Nitekim Léon Gauthier de halifenin İbn Rüşd'ü cezalandırmak için değil, Hristiyanlarla yapılan savaştan dolayı söz konusu kararı almış olabileceğini bildirmektedir. Aksi takdirde Ebû Ca'fer ez-Zehbî, Bicâye (Bougie) Kadısı Ebû Abdullah Muhammed İbrâhîm, Ebû'r-Rebî' el-Keffî ve Ebû'l-Abbas el-Karâbi gibi fakihlerin İbn Rüşd ile birlikte sürgün edilmesinin izahı güçleşir.⁶⁷

İşbiliye halkının ısrarlı talepleri üzerine bu mecbûrî ikamet kararı çok geçmeden kaldırıldı. İbn Rüşd'e eski itibarını iade eden Halife Ebû Yusuf el-Mansûr onu Merakeş'e davet etti. Halifenin daveti üzerine tekrar Merakeş'e giden İbn Rüşd, kısa süre sonra 9 Safer 595'de (11 Aralık 1198) burada vefat etti. Cenazesi önce Merakeş'te gömüldü, üç ay sonra da memleketi olan Kurtuba'ya taşınarak İbn Abbas Mezarlığı'ndaki aile kabristanına defnedildi.

İbn Rüşd'ün sonradan kadılık yapan pek çok öğrencisinin yanı sıra hekimlik yapan öğrencileri de olmuştur. Nitekim onun öğrencilerinden Tilimsân (Cezayir) yakınlarındaki Nedrûme'de (Nedroma) doğmuş olan Ebû Abdullah Muhammed b. Sahnûn ile Kurtubalı Ebû Ca'fer Ahmed Sâbık'ın Muvahhidler sarayında tabip olarak çalıştıkları ve bazı tıbbî eserler kaleme aldıkları anlaşılmaktadır. İbnü'l-Enbâr da onun öğrencileri arasında Ebû Muhammed b. Havtullah, Sehl b. Mâlik, Ebû'r-Rebî' b. Sâlim, Ebû Bekir b. Cevher ve Ebû'l-Kâsım İbnü't-Taylesân gibi şahsiyetleri zikreder.⁶⁸

2. Batılıların Gözünde İbn Rüşd

Aristo'nun felsefi doktrinine sadık kalarak eserlerini şerhettiğinden İslâm âleminde "şârih", Latin dünyasında "commentator" unvanıyla tanınmış, Batı'da İbn Rüşd adının tahrif edilmiş şekliyle Averroes olarak anılmıştır. İbn Rüşd'ün ismi Endülüs'teki Yahudiler tarafından Aben Roşd diye telaffuz edilmiş, isim İspanyollarca Aven Roşd şekline dönüştürülmüş, bu da Latincedeki bazı telaffuz

⁶⁵ Karlığa, "İbn Rüşd", *D/A*, XX, 258 (Averroés, s. 29-36'dan naklen).

⁶⁶ Will Durant, *İslâm Medeniyeti*, çev. Orhan Bahaeddin, Tercüman 1001 Temel Eser, ty., yy., s. 252.

⁶⁷ Karlığa, "İbn Rüşd", *D/A*, XX, 258.

⁶⁸ Karlığa, "İbn Rüşd", *D/A*, XX, 258.

özelliklerinin tesiriyle Averroes veya Latince çekim kurallarına uydurularak Averroes olarak söylenmiştir.⁶⁹

"İbn Rüşd'ü Latinlere tanıtmaya şerefi muhtemel olarak Michel Scot'a aittir. Gök ve âlem hakkındaki tefsirler ile ruh hakkındaki eserinin 1320'de neşredilmiş olmasını Roger Bacon, o devrin en büyük hadisesi olarak kabul eder.

XIII. asrın ortalarında İbn Rüşd'ün bütün eserleri Latince'ye çevrilmiş bulunuyordu. Dünyada çok az kitap İbn Rüşd'ün kitapları kadar heyecan yaratmış ve onun kadar medihlere mevzu teşkil etmiştir. Buna karşılık hemen hiçbir fikir adamının eserleri İbn Rüşd'ünkü kadar hücumla uğramamış, değiştirilmemiş, yalanlanmağa çalışılmamıştır. Fakat o, çok kere Aristocuydu. Renan bu mevzu ile alakalı olarak ilaveten şöyle diyor: "İbn Rüşd'ün Aristo'dan ayrılmamış olması gibi, bazı kısımlarındaki tefsirlerinde o (M. Scot) da İbn Rüşd'ten ayrılmamıştır. Böylece İbn Rüşd, Yahudiler katında Aristo'nun yerini tutmuş oluyordu. Tefsir edilen, hülâsa edilen, okutulmak üzere içinden parçalar alınan, onun eserleridir. Levi Ben Gerson ile aynı asırda yaşayan Narbonneli Moiz (Messer, Vidal) Narbonne'de Levi'nin birkaç fersah ötedeki Perpignan'da yaptıklarının aynısını yapıyordu."

İbn Rüşd'ün Hristiyan âlemindeki şöhreti, Yahudiler katındakilerden daha aşağı değildi. Renan diyor ki: Saint Thomas, İbn Rüşd doktrininin o zamana kadar misline tesadüf olunmamış en ciddi düşmanı ve buna rağmen, üstadın bir numaralı öğrencisiydi. Albert, her şeyini İbn Rüşd'e borçludur. Filozof olarak Saint Thomas da her şeyini İbn Rüşd'ten almıştır.

Saint Thomas'ın ilâhiyatında İbn Rüşd'ün tesirleri hakkında derin incelemeler yapmış olan R. P. Asin Palacoiz, İbn Rüşd'ü, Latin İbn Rüşdçülerle aynı tasnife bağlı tutmuyor. İbn Rüşd'ün eserlerinden aldığı birçok kısımları, Saint Thomas'ın yazılarıyla karşılaştırıyor. Bu karşılaştırma, iki filozofun, sade fikirlerindeki benzerliği değil, hatta ifade tarzlarındaki benzerliği de ortaya koymakta ve Müslüman filozofun, Katolik ilâhiyatının en büyük fikir adamı üzerinde ne kadar kat'î ve ne derin bir tesir icra ettiğini meydana çıkarmaktadır.

XIII. asırda Paris Üniversitesi ve Fransisken Mektebi İbn Rüşd felsefesinin ilk ocağıydı. Aleksandr de Hales'in Arap filozofunun fikirlerini yayan ilk skolâstik mütefekkir olarak kabul edilmesi yerinde olur.

XIV. ve XV. asırlar İbn Rüşd'ün tesirlerinin en yüksek seviyeye ulaştığı asırlardır. Kendisi, bütün skolâstik'in en büyük üstadı olarak kabul olunuyordu. Otoritesi münakaşa edilmeden kabul ediliyordu. Yaptığı tesirler, Aristo'nun eserleri yerine ders kitabı olarak okutuluyordu.

1473 yılında, XI. Louis, felsefe ilmini nizamlara bağladığı zaman yalnız Aristo doktrini ile İbn Rüşd tefsirinin öğretilmesini emretmişti.

⁶⁹ Karliğa, "İbn Rüşd", *DA*, XX, 257.

Fronçois I. tarafından College de Franc'a davet olunan Vicomercato 1542'den 1567'ye kadar orada İbn Rüşd'ün doktrinini okumuştur. Fakat Arap Aristoculuğunun hakiki kalesi Padou Üniversitesi'dir. İbn Rüşd, buranın rakipsiz üstadıydı. Bu durum, XVIII. yüzyılın ortalarına kadar devam etti. Bologne Ferare ve Venedik Üniversiteleri Paduva'nın fikrî hareketlerini takip ettiler.

İbn Rüşd'ün tesirlerinden gocunan kilise, İbn Rüşd'ü karşı şiddetli bir cephe aldı. Meşhur kilise filozofu Sen Thomas, bir taht üzerine oturmuş ve ayaklarının ucunda İbn Rüşd'ün timsali yere serilmiş bir manzara içinde Hristiyan âlemiyle konuşuyor.

Ramond Lulle, 1311'de İbn Rüşd'çülere karşı, Viyana Ruhânî Meclisi'nden bu İslâmî cereyanı kesmek için yeni bir askerî emirname çıkarılmasını ve İbn Rüşd'ün (eserlerinin) mahkûm edilmesini istedi.

İbn Rüşd'ün bu cereyanı sayesinde Hristiyan orta zaman felsefesi Ortodoks bir Aristoculuk manasında, otoriteye boyun eğen bir karakter kazandı ve İbn Rüşd'ün bu istikamette yaydığı tesir Sen Thomas'ın İbn Rüşd ve taraftarlarına yani Averroistlere karşı açtığı mücadeleye rağmen yine çok mühim oldu.

Burada asıl hayret edilmesi gereken husus, bir taraftan fikirlerinden istifadeler sağlanan bir filozofa karşı, sırf Müslüman olduğu için, diğer taraftan şiddetli hücumlara geçilmiş olmasıdır. Mamafih bu hareket, Hristiyan Ortaçağ taassubunun belli başlı karakteristiklerinden yalnız birisi olarak kabul edilmelidir.⁷⁰

Tabii ilimler sahasında Orta Çağ'ın beş büyüğü, Fransız Vincent de Beauvais (ö.1264), Müslümanları hristiyanlığa celp ve davet için şarka kadar giden İspanyalı Raimundus Lullus (1232-1316), İspanyol Villaneuvalı Arnold (1235-1311), Albertus Magnus ismiyle anılan Ballstadlı Alman Kont Albert (1193-1292) ve Paris Üniversitesi'nden Arap büyüklerinin eserlerini yayımlayan Albertus Magnus'un rakibi, Roger Bacon (1214-1292) tamamen Arapların omuzlarına,⁷¹ özellikle İbn Rüşd'e dayanıyorlardı.

Will Durand'ın ifadesiyle "Felsefedeki başarısının büyüklüğü yüzünden tıp alanındaki çalışmaları hemen hemen unutulmuştur. Hâlbuki İbn Rüşd aynı zamanda, çağının en büyük hekimlerindendi. *Kitâbü'l-Külliyeye fi't-Tıb* adlı eseri Latinceye çevrilmiş ve Hristiyan üniversitelerinde okutulmuştur. İbn Rüşd Aristo'nun en büyük tefsircisi sayılır. Yakın çağlara kadar Avrupalılar Aristo'yu, onun tefsirleri sayesinde anlayabildiler."⁷² "Roger Bacon, İbn Rüşd'ü Aristo ve İbn-i Sina ile bir tutar."⁷³

⁷⁰ Gürkan, *İslam Kültürünün Garbı Medenileştirmesi*, s.241-244.

⁷¹ S. Hunke, *Avrupa'nın üzerine Doğan İslâm Güneşi*, s. 241.

⁷² W. Durant, *İslâm Medeniyeti*, s. 252.

⁷³ W. Durant, *İslâm Medeniyeti*, s. 253.

"İslâm ilmi, eski Yunan matematiğini, fizik, kimya, astronomi ve tıbbını muhafaza etti, geliştirdiği ve bunu zenginleştirilmiş olarak Avrupa'ya iletti. İslâm tıbbı yarım bin yıl boyunca dünyaya hükmetti, Müslüman felsefesi, Aristo felsefesini muhafaza ederek ve değiştirerek Avrupa'ya hediye etti. İbn-i Sina ve İbn Rüşd, skolastik Avrupa için Doğu'nun ışığıydılar, onlar Aristo ve Eflâtun'la eşit tutuluyorlardı."⁷⁴

3. Tıp Bilimine Katkıları

Reçeteleri değerliydi:

İbn Tufeyl gibi devrin önce gelen hekimleriyle birlikte çalışan ve Murâbitlar sarayında özel hekim olarak görev yapan İbn Rüşd aynı zamanda döneminin önde gelen hekimlerindendi. İbnü'l-Enbâr'ın bildirdiğine göre Endülüs'te onun dinî fetvaları kadar tıbbî reçetelerine de değer verilirdi.⁷⁵

Geçmiş tıp bilgilerinin eskidiğini açıkladı:

İbn Rüşd, her tabibin kendi dönemine ait tıbbî izahlar yaptığını ve kendi dönemine gelinceye kadar sahip olunan bilgileri kullandığını ifade etmektedir. Zira zamanla tıp alanında meydana gelen gelişmeler daha önceki dönemlerde sahip olunan bilgilerin artık eskidiğini göstermektedir. Bugün de sahip olduğumuz bilgiler muhtemelen bizden sonra eskiyecek ve belki bizden sonra gelecek tabiplerin elde edeceği bilgiler, bizim kullandığımız tedavi yöntemlerini kullanılmaz hale getirecektir. Nitekim o, Galenos'a değer vermekle birlikte görüşlerinin eskidiğini ve verdiği bilgilere fazla güvenmemek gerektiğini ifade etmektedir.⁷⁶

Geçmiş tabipleri eleştirdi:

Aristo'yu daha az olmak üzere onun Helenistik dönem yorumcularını, eserlerini şerhettiği Câlînûs, Farabî ve İbn Sina gibi İslâm filozoflarını eleştirir; özellikle bir hekim olarak çok itibar ettiği Câlînûs'un anatomiyle ilgili görüşlerinin daha sonra gelen tabiplerin çoğunluğu tarafından benimsenmiş olduğunu, kendisinin ise bu konuda birtakım kuşkuları bulunduğunu belirtir.⁷⁷

Tıbbı yedi ana bölüme ayırdı:

Tıp alanında telif, tercüme ve şerh olarak yirmi üç kitap kaleme alan İbn Rüşd'ün bu eserlerinden on sekizi günümüze ulaşmıştır. Bunlardan en önemlisi *el-Külliyât fi't-tıbb*'dir. O, bu eserinde tıbbın genel konularını incelemiş, özel konular hakkında ayrı bir eser yazmayı planlamışsa da vakit bulamadığı için bu hususu Ebû Mervân İbn Zühr'ün *Kitâbü't-Teysîr*'ine havale etmiştir. Anatomi, fizyoloji, patoloji, semiyoloji, terapati, hijyen ve tedavi konularının ele alındığı

⁷⁴ W. Durant, *İslâm Medeniyeti*, s. 260.

⁷⁵ Karlığa, "İbn Rüşd", *DİA*, XX, 267.

⁷⁶ Karlığa, "İbn Rüşd", *DİA*, XX, 267.

⁷⁷ Karlığa, "İbn Rüşd", *DİA*, XX, 267; Bayraktar, *İslâm'da Bilim ve Teknoloji Tarihi*, s. 118.

Fronçois I. tarafından College de Franc'a davet olunan Vicomercato 1542'den 1567'ye kadar orada İbn Rüşd'ün doktrinini okumuştur. Fakat Arap Aristoculuğunun hakiki kalesi Padou Üniversitesiydi. İbn Rüşd, buranın rakipsiz üstadıydı. Bu durum, XVIII. yüzyılın ortalarına kadar devam etti. Bologne Ferare ve Venedik Üniversiteleri Paduva'nın fikrî hareketlerini takip ettiler.

İbn Rüşd'ün tesirlerinden gocunan kilise, İbn Rüşdçülüğe karşı şiddetli bir cephe aldı. Meşhur kilise filozofu Sen Thomas, bir taht üzerine oturmuş ve ayaklarının ucunda İbn Rüşd'ün timsali yere serilmiş bir manzara içinde Hristiyan âlemiyle konuşuyor.

Ramond Lulle, 1311'de İbn Rüşd'çülere karşı, Viyana Ruhani Meclisi'nden bu İslâmî cereyanı kesmek için yeni bir askerî emirname çıkarılmasını ve İbn Rüşd'ün (eserlerinin) mahkûm edilmesini istedi.

İbn Rüşd'ün bu cereyanı sayesinde Hristiyan orta zaman felsefesi Ortodoks bir Aristoculuk manasında, otoriteye boyun eğen bir karakter kazandı ve İbn Rüşd'ün bu istikamette yaydığı tesir Sen Thomas'ın İbn Rüşd ve taraftarlarına yani Averroistlere karşı açtığı mücadeleye rağmen yine çok mühim oldu.

Burada asıl hayret edilmesi gereken husus, bir taraftan fikirlerinden istifadeler sağlanan bir filozofa karşı, sırf Müslüman olduğu için, diğer taraftan şiddetli hücumlara geçilmiş olmasıdır. Mamafih bu hareket, Hristiyan Ortaçağ taassubunun belli başlı karakteristiklerinden yalnız birisi olarak kabul edilmelidir.⁷⁰

Tabii ilimler sahasında Orta Çağ'ın beş büyüğü, Fransız Vincent de Beauvais (ö.1264), Müslümanları Hristiyanlığa celp ve davet için şarka kadar giden İspanyol Raimundus Lullus (1232-1316), İspanyol Villaneuvalı Arnold (1235-1311), Albertus Magnus ismiyle anılan Ballstadlı Alman Kont Albert (1193-1292) ve Paris Üniversitesi'nden Arap büyüklerinin eserlerini yayımlayan Albertus Magnus'un rakibi, Roger Bacon (1214-1292) tamamen Arapların omuzlarına,⁷¹ özellikle İbn Rüşd'e dayanıyorlardı.

Will Dürand'ın ifadesiyle "Felsefedeki başarısının büyüklüğü yüzünden tıp alanındaki çalışmaları hemen hemen unutulmuştur. Hâlbuki İbn Rüşd aynı zamanda, çağının en büyük hekimlerindendi. *Kitâbü'l-Külliyeye fi't-Tıb* adlı eseri Latinceye çevrilmiş ve Hristiyan üniversitelerinde okutulmuştur. İbn Rüşd Aristo'nun en büyük tefsircisi sayılır. Yakın çağlara kadar Avrupalılar Aristo'yu, onun tefsirleri sayesinde anlayabildiler."⁷² "Roger Bacon, İbn Rüşd'ü Aristo ve İbn-i Sina ile bir tutar."⁷³

⁷⁰ Gürkan, *İslam Kültürünün Garbı Medenileştirmesi*, s.241-244.

⁷¹ S. Hunke, *Avrupa'nın Üzerine Doğan İslâm Güneşi*, s. 241.

⁷² W. Durant, *İslâm Medeniyeti*, s. 252.

⁷³ W. Durant, *İslâm Medeniyeti*, s. 253.

"İslâm ilmi, eski Yunan matematiğini, fizik, kimya, astronomi ve tıbbını muhafaza etti, geliştirdiği ve bunu zenginleştirilmiş olarak Avrupa'ya iletti. İslâm tıbbı yarım bin yıl boyunca dünyaya hükmetti, Müslüman felsefesi, Aristo felsefesini muhafaza ederek ve değiştirerek Avrupa'ya hediye etti. İbn-i Sina ve İbn Rüşd, skolastik Avrupa için Doğu'nun ışığıydılar, onlar Aristo ve Eflâtun'la eşit tutuluyorlardı."⁷⁴

3. Tıp Bilimine Katkıları

Reçeteleri değerliydi:

İbn Tufeyl gibi devrin önce gelen hekimleriyle birlikte çalışan ve Murâbitlar sarayında özel hekim olarak görev yapan İbn Rüşd aynı zamanda döneminin önde gelen hekimlerindendi. İbnü'l-Enbâr'ın bildirdiğine göre Endülüs'te onun dinî fetvaları kadar tıbbî reçetelerine de değer verilirdi.⁷⁵

Geçmiş tıp bilgilerinin eskidiğini açıkladı:

İbn Rüşd, her tabibin kendi dönemine ait tıbbî izahlar yaptığını ve kendi dönemine gelinceye kadar sahip olunan bilgileri kullandığını ifade etmektedir. Zira zamanla tıp alanında meydana gelen gelişmeler daha önceki dönemlerde sahip olunan bilgilerin artık eskidiğini göstermektedir. Bugün de sahip olduğumuz bilgiler muhtemelen bizden sonra eskiyecek ve belki bizden sonra gelecek tabiplerin elde edeceği bilgiler, bizim kullandığımız tedavi yöntemlerini kullanılmaz hale getirecektir. Nitekim o, Galenos'a değer vermekle birlikte görüşlerinin eskidiğini ve verdiği bilgilere fazla güvenmemek gerektiğini ifade etmektedir.⁷⁶

Geçmiş tabipleri eleştirdi:

Aristo'yu daha az olmak üzere onun Helenistik dönem yorumcularını, eserlerini şerhettiği Câlînûs, Farabî ve İbn Sina gibi İslâm filozoflarını eleştirir; özellikle bir hekim olarak çok itibar ettiği Câlînûs'un anatomiyle ilgili görüşlerinin daha sonra gelen tabiplerin çoğunluğu tarafından benimsenmiş olduğunu, kendisinin ise bu konuda birtakım kuşkuları bulunduğunu belirtir.⁷⁷

Tıbbı yedi ana bölüme ayırdı:

Tıp alanında telif, tercüme ve şerh olarak yirmi üç kitap kaleme alan İbn Rüşd'ün bu eserlerinden on sekizi günümüze ulaşmıştır. Bunlardan en önemlisi *el-Külliyât fi't-tıbb*'dir. O, bu eserinde tıbbın genel konularını incelemiş, özel konular hakkında ayrı bir eser yazmayı planlamışsa da vakit bulamadığı için bu hususu Ebû Mervân İbn Zühr'ün *Kitâbü't-Teysîr*'ine havale etmiştir. Anatomi, fizyoloji, patoloji, semiyoloji, terapötik, hijyen ve tedavi konularının ele alındığı

⁷⁴ W. Durant, *İslâm Medeniyeti*, s. 260.

⁷⁵ Karlığa, "İbn Rüşd", *DİA*, XX, 267.

⁷⁶ Karlığa, "İbn Rüşd", *DİA*, XX, 267.

⁷⁷ Karlığa, "İbn Rüşd", *DİA*, XX, 267; Bayraktar, *İslâm'da Bilim ve Teknoloji Tarihi*, s. 118.

yedi ana bölümden oluşan *el-Külliyât*'ın tıp sanatı için bir giriş, bu sanatı uygulayanlar için bir el kitabı olarak yazıldığı bildirilmektedir.⁷⁸

Koruyucu hekimliğe önem verdi:

Ona göre tıbbın amacı hastalıkları iyileştirmek değil, yapılması gerekeni vaktinde yapmaktır. Dolayısıyla tıp, doğru ilkelerden hareketle insan bedeninin korunması ve hastalıkların ortadan kaldırılmasını amaçlayan bir sanattır.⁷⁹

Kitaplarını yeni bir yöntemle yazdı:

Francisco Rodriges Molero, *el-Külliyât*'ın Rönesans döneminde yazılmış tıp kitaplarının özelliğini taşıdığını, bu bakımdan Câlînûs'un eserlerinden çok Andreas Vésalius'un eserlerine benzediğini söylemektedir. Ona göre İbn Rüşd, *el-Külliyât*'ta eskiden beri tıp otoritelerinin koyduğu kuralları tekrarlamaktan ziyade yeni bir yöntem geliştirmeyi denemiştir. İbn Rüşd'e göre her tabip kendi zamanındaki bilgileri uygular; hâlbuki eskilerin birtakım görüşleri bugün değişmiş ve geçerliliğini yitirmiş olabilir. Öyleyse, "Biz ancak bugün için bildiklerimizi söyleyebiliriz, kesin olarak bilemediğimiz birçok şeyi ise gelecekte bilmemiz mümkündür".⁸⁰

Bazı hastalıkların hastada muafiyet oluşturduğunu keşfetti:

İbn Rüşd, çiçek gibi enfeksiyonel oldukları kesin olan bazı hastalıkların vücutta daimî bir muafiyet bıraktığını ortaya koydu. Onun bu tespitinden iki yüz sene sonra, hâlâ Kayzer I. Maximilien bir karnamesinde, çiçek epidemisinin ilahî bir te'dîb vasıtası olduğunu, bu ilahî cezanın hatırdan çıkarılmaması gerektiğini, bunu red ve inkâr edenin, Allah'a küfür eden bir insan sıfatıyla teşhir direğine bağlanacağını umuma açıklıyordu.⁸¹

Kalbin fonksiyonları hakkında yeni bilgiler ortaya koydu:

İbn Rüşd, gerek *el-Külliyât*'ta, gerekse diğer eserlerinde insanın tabîî, biyolojik güçleri üzerinde durur. Kan dolaşımı konusunda kalbin fonksiyonlarıyla ilgili olarak verdiği bilgiler İbnü'n-Nefis'e zemin hazırladığı gibi, Harvey ve Servetius gibi kendisinden sonra gelen birçok Avrupalı tabibin öncüsü olmuştur.⁸²

Gözün retina tabakası hakkında orijinal bilgiler verdi:

XX. yüzyılın başında İspanyol araştırmacı Vincenz Fukala, İbn Rüşd'ün Felix Platter (1536-1614) ve Johannes Kepler'den (1571-1630) çok önce, Câlînûs'tan beri kabul edilen gözün ışığa duyarlı bölümünün göz bebeği olduğu fikrini reddederek bunun ağ tabakası (retina) olduğunu tesbit ettiğini bildirmiş ve bu tesbitin modern oftalmolojinin oluşumunda önemli yer tuttuğunu belirtmiştir. Ona göre görme işini gözün ışığa duyarlı tabakası olan retina tabakası yapmaktadır. Böylece İbn Rüşd, İbnü'l-Heysen'in doğru olan görme

⁷⁸ İsmail Râcî el-Fârûkî – Luis Lâmia el-Fârûkî, *İslâm Kültür Atlası*, 2. Baskı, İstanbul 1997, s. 358.

⁷⁹ Karlığa, "İbn Rüşd", *DİA*, XX, 267; Özdemir, *Endülüs Müslümanları, İlim ve Kültür Tarihi*, s.69.

⁸⁰ Karlığa, "İbn Rüşd", *DİA*, XX, 267.

⁸¹ S. Hunke, *Avrupa'nın Üzerine Doğan İslâm Güneşi*, s. 188-189.

⁸² Karlığa, "İbn Rüşd", *DİA*, XX, 267.

teorisini tamamlamış olmaktadır. Bu konuda Batılı bilim adamlarının kendisinden etkilenmemiş olacağını düşünmek mümkün değildir. Çünkü onlar İbn Rüşd'ün eserlerini *Colliget* adıyla çoktan Latinceye çevirmiş bulunuyorlardı. Bu eser Batı'da çok okunan eserler arasında yer alıyordu.

Tıbbın deney ve gözlemlerle geliştirilmesi gerektiği üzerinde durdu:

Tıpta tecrübenin önemine temas eden İbn Rüşd daha çok tıbbın teorik yönüyle ilgilendiğini, ancak zaman zaman kendisi ve yakın akrabalarının tedavisiyle uğraştığını, bu konuda gözlemler ve deneyler yaptığını kaydetmektedir. Burada doktorların konsültasyon yapmalarının faydalı olacağını bildirmektedir ki bu yöntemin modern tıbbın gelişmesinde önemli bir merhale olduğu kabul edilir.

Fizik tedaviyi keşfetti:

İbn Rüşd aynı zamanda fizikî egzersizlerin sağlığın korunmasındaki rolünü ilk keşfeden ve değerlendiren kişidir.⁸³ *el-Külliyât fi't-Tıbb* adlı eserinin altıncı bölümünde spor yapma ve masaj yaptırmanın öneminden bahsetmiş, cinsel temastan sonra yapılması gereken bazı hareketlerden bahsetmiştir.⁸⁴

Çeşitli panzehirler keşfetti:

Özellikle "eczacılık alanındaki yazıları ve panzehirler ile ilgili araştırmaları onun tıp alanındaki şöhretini sağlamıştır" denilirse mübalağa yapmış sayılmayız.⁸⁵

İnsanın psikolojik yapısı üzerinde durdu:

İbn Rüşd, tıbbî araştırmalarında insanın biyolojik yapısı üzerinde durduğu gibi, psikolojik yapısı üzerinde de durmuştur.⁸⁶

Tıp ile teoloji arasında paralellik kurdu:

İbn Rüşd'ün, organların görevlerini yerine getirmesi ve irâdî hareketleri sağlaması konusunda *el-Külliyât*'ta yaptığı açıklamalar, Allah'ın varlığını ispat amacıyla kullandığı inayet delilindeki açıklamalarıyla örtüşmekte ve bu durum onun tıbbî ile teolojisi arasındaki paralelliğinin güzel bir örneğini teşkil etmektedir. Ona göre tıp ile din asla çelişmediği gibi, aralarında çatışma olması da mümkün değildir.⁸⁷

Fakihlerle tabipler dayanışma içinde olmalıdır:

İbn Rüşd hem kadı, hem de bir hekim olduğu için daima fıkıhla tıp arasında bağını kurmaya çalışır. Ona göre eğer bazı haram şeylerin tıpta kullanılmasına lüzum görülürse hekimle fakihin istişare etmesi gerekir. Hekim, alkol ve domuz eti gibi dinen haram olan şeylerin tedavi için kullanılması

⁸³ İsmail Râcî el-Fârukî – Luis Lâmia el-Fârukî, *İslâm Kültür Atlası*, s. 358.

⁸⁴ Karlığa, "İbn Rüşd", *DİA*, XX, 267.

⁸⁵ Karlığa, "İbn Rüşd", *DİA*, XX, 267.

⁸⁶ Karlığa, "İbn Rüşd", *DİA*, XX, 267.

⁸⁷ Karlığa, "İbn Rüşd", *DİA*, XX, 267.

durumunda ne kadarının helal sayılabileceğini fakihe danışmalı, fakih de zaruret miktarının tayinini tabibe bırakmalıdır.⁸⁸

Astroloji ve büyüye dayalı bir tedavi usulü olamaz:

Dinle tıbbın birbiriyle çelişir yanının bulunmadığını savunan İbn Rüşd tıbbî konularda bilim dışı yollara başvurulmasına, gök cisimlerinin dünya ve insan bedeni üzerinde etkili olduğunu öne süren ve buna göre tedavi usulleri öneren astrolojiye, fala, büyüye ve her türden olağanüstü şifa arama yöntemlerine karşı çıkar, İslâm dininde bu gibi yaklaşımların kabul edilmediğini ifade eder.⁸⁹

4. Tıbbî Dair Eserleri

İbn Rüşd'ün din ilimleri, mantık, tabiat bilimleri (fizik), metafizik, psikoloji, zooloji, astronomi, tıp, politika ve ahlâk gibi pek çok dalda eser kaleme aldığı gibi bilhassa Aristo'nun kitaplarına yapmış olduğu kısa (compendium), orta (medium) ve büyük (magnum) ölçüde şerhleriyle Ortaçağ'ın en büyük yorumcusu unvanını kazanmıştır. İbn Rüşd'ün hayatından bahseden klasik kaynaklarda eserlerinin listesi mevcudsa de en geniş ve tam liste sadece üç eserde yer almakta, sonraki kaynaklar genellikle bu listeleri tekrarlamaktadır. Bunlardan Farabî, İbn Sina ve İbn Rüşd'ün eserlerinin listeleriyle birlikte İbn Rüşd'ün bazı tıbbî eserlerinin yazmalarının da yer aldığı bir mecmua içerisinde günümüze ulaşan *Bernâmecü'l-fakîh İbn Rüşd* başlıklı listede yetmiş-sekiz eserin adı kaydedilmektedir. Escorial Library'de Derenbourg katalogunda kayıtlı bulunan bu mecmuuda yer alan metin Renan ve Anawati tarafından neşredilmiştir. *Bernâmecü'l-fakîh İbn Rüşd*'teki eserlerin hemen hemen tamamı, bazı küçük değişikliklerle İbn Abdülmelik'in *ez-Zeyl ve't-tekmile* adlı kitabında mevcuttur. İbn Ebû Usaybia'nın listesinde ise kırk yedi kitap vardır.⁹⁰

a. Telif Eserleri:

1. el-Külliyât fi't-tıbb.

İbn Rüşd'ün tıpla ilgili en önemli eseridir. Eser, anatomi, fizyoloji, patoloji, semiyoloji, terapi, fizik-tedavi ve hijyen ile tedavi şeklinde yedi ayrı bölümden oluşur. Onun bu eseri iki kez telif ettiği bilinmektedir. Birinci telifi 558 ilâ 565 (1162-1170) yılları arasında yaptığı, ikinci telifini de 583/1187 yılında, bir başka görüşe göre de 591/1195 yılında bitirdiği ifade edilmektedir.

Birinci Bölüm: Anatomi ile ilgilidir. Bu bölümde İbn Rüşd, genel olarak kemikler ve yapısını, damarlar, adaleler, kafatası, göz, burun, kulak, dil, ağız ve boğaz, akciğerler, dalak, safra kesesi, böbrekler, mesane, rahim, memeler, testisler ve penisin anatomisi hakkında bilgiler vermektedir.

⁸⁸ Karlığa, "İbn Rüşd", *DA*, XX, 267.

⁸⁹ Karlığa, "İbn Rüşd", *DA*, XX, 267.

⁹⁰ Karlığa, "İbn Rüşd", *DA*, XX, 272.

İkinci Bölüm: Fizyoloji ile ilgilidir. Bu bölümde İbn Rüşd, organların faydaları hakkında genel bilgiler aktarırken basit organlardan kol ve bacakların faydalarını, sindirim sistemi organlarının, tenasül uzuvlarının ve duyu organlarının faydalarını, işitme ve koklamanın nimet ve faydalarını, akciğerin ve buna bağlı nefes alıp verme ile ilgili organların faydalarını ayrıntılı şekilde anlatmaktadır.

Üçüncü Bölüm: Patoloji ile ilgilidir. Bu bölümde İbn Rüşd, genel hastalıklar hakkında bilgi verir ve patolojik bulgulardan bahseder. Ateşli hastalıklardan, mide, bağırsaklar, karaciğer, kalp, penis ve rahim gibi tenasül organlarında görülen hastalıklar hakkında bilgi verir. Ayrıca bu bölümde öksürük, aksırık ve sebepleri ile beş duyu organlarında ortaya çıkan hastalıklardan söz eder.

Dördüncü Bölüm: Semiyoloji ile ilgilidir. Bu bölümde İbn Rüşd, hastalıkların belirtilerinden bahseder. Burada kalp, akciğer ve karaciğer, midede görülen hastalık türleri, kanamalar, balgamlar, nabız, idrar, gaitada görülen hastalık belirtileri, vücutta görülen şişmeler ve sebepleri hangi hastalıkların belirtileri oldukları, vücudun herhangi bir organında hissedilen ağrıların türleri ve nedenleri kaleme alınmıştır.

Beşinci Bölüm: Terapati ile ilgilidir. Burada İbn Rüşd, ilaçlar ve gıda maddelerinin tedavide nasıl kullanıldıklarını anlatır. Damar sertliğini gideren ilaçlar, ağrı kesiciler, ülser vb. yaralarda kullanılan ilaçlar, idrardan mütevellit yanmalar, ay hali ve kadın hastalıklarının tedavi yöntemleri, zehirlenmelerde kullanılanlar, gıda maddelerinden et türleri, beyin, sular, meyve ve meşrubatlar, baklagiller, süt ürünleri ve bunlarla nasıl beslenmesi gerektiği hakkında önemli bilgiler vermektedir.

Altıncı Bölüm: Fizik-tedavi ve hijyenle ilgilidir. Burada İbn Rüşd, genel sağlığı koruma (hıfzu's-sıhha) ile ilgili kurallardan bahseder. Spor yapmak, masaj yaptırmak, uyku ve zamanlarının sağlığı korumadaki fonksiyonları, cinsel temastan sonra yapılması gereken hareketler, yaşlıların beslenme yöntemleri, nebız vb. meşrubatların alınma usulleri gibi konularda bilgiler vermektedir.

Yedinci bölüm: Tedavi ile ilgilidir. Bu bölümü İbn Rüşd, hastalıklardan kurtulma ve şifa bulma konularına tahsis etmiştir. Ateşli hastalıklar ve bunlardan kurtulma yöntemlerini ele almaktadır.⁹¹

el-Külliyât Batı dünyasında "külliyyât" kelimesinden muharref olarak *Colliget* veya daha uzun olarak *Colligetor Generaliti es* adıyla tanınır.

Telifinden yaklaşık altmış yıl sonra Yahudi asıllı Padoalı Bonacusa tarafından Latinceye çevrilmiş; bu çeviri 1482'de Venedik'te, 1552'de Strasbourg'ta neşredilmiştir. Jacob Mantino, bunun bir bölümünü İbranice çevirisinden Latinceye tercüme etmiş, Juan Reigno tarafından tercüme edilen

⁹¹ Ağırakça, *İslâm Tıp Tarihi*, s.346-347.

bazı bölümler de 1552'de Venedik'te basılmıştır. *el-Külliyât* üç defa İbranice çevrilmişse de henüz neşredilmediğinden Arapça'dan mı yoksa Latince'den mi çevrildiği bilinmemektedir. Ancak eserin beşinci bölümü J. Mantinus tarafından İbraniceden Latinceye tercüme edildiği bilinmektedir.

Eserin İspanya/Granada'da General Franco Enstitüsü Kütüphanesi'ndeki nüshası tıpkı basımla ilim dünyasına kazandırılmış; ayrıca Hindistan'da (Leknew 1984) Tebârek Kerîm et-Tekmilî tarafından yeniden yayımlanmıştır. Eserin bir bölümü Alman ilim adamı Ch. Bürgel tarafından *Averroescontra Galenum* adıyla 1967 yılında Göttingen'de neşredilmiştir.

Eserin birçok kütüphanede değişik özelliklerde yazma nüshaları mevcuttur. Yapılan edisyon kritiklerde kullanılan yazmaların en önemlileri arasında Gırnata (Gıranada) nüshası, en eski nüsha kabul edilmektedir. 583/1187 yılında istinsah edildiği bilinen bu nüshaya dayanarak neşirler yapılmıştır. Diğer bir önemli nüshası da Leningrad Kütüphanesi no: 124'de kayıtlı nüshadır. 21 Safer 669/9 Ekim 1270 istinsah tarihini taşıyan bu nüshanın 160 varaklık bir nüsha olduğu bilinmektedir. Bir diğer nüsha da Madrid Millî Kütüphanesi'ndeki nüsha olup no: 5013'te kayıtlı 141 varaklık bir yazmadır. Bu nüsha da eski olup 663/1265 yılında istinsah edildiği üzerindeki kayıttan anlaşılmaktadır. Bir başka nüsha Topkapı Sarayı III. Ahmet Kitaplığı'nda bulunan nüsha olup no: 2030'da kayıtlıdır. Her biri 21 satırlık 232 varaktan ibaret bir nüshadır. 926/1520 yılında istinsah tarihini taşır.

2. *Makâle fî esnâfi'l-mizâcât*. Eserin günümüze ulaşmış olan aslı Escorial Library, nr. 884'te kayıtlıdır. Bu nüshanın 59-63. varakları arasında yer alan kısmı Concepcion Vazquez de Benito tarafından *Commentaria Averrois in Galenum* içinde yayımlanmıştır (Madrid 1984, s. 237-245).

3. *Kitâb fî Hıfzı's-sıhha*. Genel sağlığı koruma ile ilgili bir çalışmadır. Eser, adı bilinmeyen bir mütercim tarafından *De santiate conservandâ* adıyla Latinceye çevrilmiştir. Escorial Library, nr. 884'te kayıtlı olan mecmuada bir varak (77-78) tutan kısım *Commentaria Averrois in Galenum* içinde neşredilmiştir. Eserin *el-Külliyât* da aynı adı taşıyan bölüm olduğu zannedilmişse de, karşılaştırıldığında bunun farklı ve müstakil bir eser olduğu görülmektedir.

4. *Makâle fî zamâni'n-nevbe*. Arapça aslı Escorial Library nr. 884'te kayıtlı olan ve bir varak tutan (vr. 64-65) eser *Commentaria Averrois in Galenum* içinde basılmıştır. Muhtemelen bu varak, İbn Ebû Usaybia'nın *Makâle fî nevâibi'l-humma* adıyla zikrettiği risaledir.

5. *Makâle fî't-tiryâk*. Panzehirlerle ilgili bir çalışma olup, XVI. yüzyılda Andreas Alpagus tarafından *Tractatus de Theriaca* adıyla Latinceye çevrilmiştir. Ayrıca eserin kimin tarafından gerçekleştirildiği bilinmeyen İbranice tercümesi de vardır. Eserin bir nüshası Escorial Library, nr. 884'te kayıtlı olan (vr.65-76) *Commentaria Averrois in Galenum* içinde 249-270 sayfeleri arasında Madrid'de 1984 yılında yayımlanmıştır.

6. *el-Kavl fi âlâti't-teneffüs*. Cristoph Bürgel tarafından yanlışlıkla *el-Külliyât*'ın bir bölümü sanılarak *Averroes contra Galenum* başlığı altına 1968'de Göttingen'de neşredilmiştir.

7. *Makâle fi hummeyâti'l-'ufûn*. Bir nüshası Escorial Library, nr. 884'te kayıtlıdır.

8. *el-Hummiyât*. Ateşli hastalıklarla ilgili bir çalışması olup 589 yılı Muharrem (11 Şubat) ayında bitirdiği bir yazmasının ferağ kaydından anlaşılmaktadır.

Kaynaklarda İbn Rüşd'ün tıpla ilgili olarak beş eserinin daha adı zikredilmektedir.

b. Şerhleri:

1. *Şerhu Urzûceti İbn Sina*. İbn Sina'nın 1326 beyitten meydana gelen *el-Urzûce fi't-tıbb*'inin şerhi olan eserin pek çok nüshası mevcuttur. Fas Karaviyyûn Üniversitesi (Câmi'atü'l-Karaviyyîn) Kütüphanesi'nde nr. 340'ta kayıtlı bulunan nüshasının sonunda yer alan kayıttan anlaşıldığına göre, İbn Rüşd bu eseri 575/1180 yılında Muvahhitler Devleti'nin veliahtlarından Ebü'r-Rebî'in isteği üzerine kaleme alıp tamamlamıştır. İlk defa Gerard de Cremona tarafından Arapça'dan Latinceye çevrildiği sanılan eser *Canticum principis Abi Alis İbn Sinae, vulgati dieti Avicennae, de medicina seu breve perspicuum et conciennem digestum Instutionum medicarum compendim* başlığı altında basılmıştır (Basel 1556). 1484'de Venedik'te yayımlanan *Commentarius in Canticum İbn Sinae* başlıklı tercümenin mütercimi ise belirlenememiştir. Armengaud de Blaise tarafından İbranîceden yapılan Latince çeviri, *Avicenna Canticum cum Commentario Averrois* adıyla 1520-1522 yılları arasında Venedik'te Octave Scot'un vârisleri tarafından İbn Sina'nın *el-Kânûn fi't-Tıbb*'i ile birlikte basılmış, eser ayrıca Andreas Alpagus'un yaptığı açıklamalarla birlikte Cominum de Tridino tarafından 1562'de Venedik'te yayımlanmıştır. Eserin İbranîce çevirisi günümüze ulamamıştır.

Şerhu Urzûceti İbn Sina, tıpkı basımla 1978 yılında Cezayir'de akdedilen İbn Rüşd Sempozyumu'nda takdim edilen bir bildiride ilim dünyasının istifadesine sunulmuştur.

2. *Kelâm fi'htisâri'l-'ilel ve'l-'arâz li-Câlinûs*. Escorial nüshasının (nr.884) 42-58. varakları arasında yer alan altıncı bölümü *Commentaria Averrois in Galenum* içinde neşredilmiş (Madrid 1984), ayrıca adı bilinmeyen bir mütercim tarafından Latinceye çevrilerek *De Causis libellus* başlığı altında yayımlanmıştır (Venedik 1560).

3. *Telhisu üstukussâti Câlinûs*. Escorial Library'de bulunan metin (nr.881, vr.2-21) *Commentaria Averrois in Galenum* içinde neşredilmiştir (Madrid 1984). *De Elementis* adıyla bilinen Latince çevirisi hakkında bilgi yoktur.

4. *Telhisu Kitâbi'l-Mizâc li-Câlinûs*. Yukarıda sözü edilen Escorial'deki mecmuada (nr.881, vr.22-69) günümüze ulaşmış ve *Commentaria Averrois in Galenum* içinde neşredilmiştir (Madrid 1984). *De Temperamentis* adıyla bilinen Latince tercümesi Augustinus Nifus tarafından 1505'te şerhedilerek basılmıştır.

5. *Telhisu Kitâbi'l-Kuva't-tabi'yye li-Câlinûs*. Aynı mecmuanın 70-131. varakları arasında günümüze ulaşan ve *Commentaria Averrois in Galenum* içinde neşredilen eser, adı bilinmeyen bir mütercim tarafından *De facultatibus naturalibus* adıyla Latince'ye çevrilmiştir.

6. *Telhisu Kitâbi'l-Humeyyât (Telhis fi'l-Hummâ li-Câlinûs)*. Arapça aslı Escorial Library'deki (nr.884) mecmuanın arasında günümüze ulaşmış olup *Commentaria Averrois in Galenum* içinde neşredilmiştir (Madrid 1984). Eser, adı bilinmeyen bir kişi tarafından *De differentii febrium* adıyla Latinceye çevrilmiştir.

7. *Cümle mine'l-Edviyeti'l-müfredede*. Câlinûs'un *el-Edviyeti'l-müfredede* adıyla Arapçaya tercüme edilen kitabının özeti olup İbranî harfleriyle yazılmış bir nüshası Vatikan Kütüphanesi'nde mevcuttur (Hebrew, nr. 357). İbn Ebû Usaybia başta olmak üzere kaynaklar İbn Rüşd'ün tıpla ilgili dört eserini daha zikretmektedir.⁹²

Sonuç

İslâm tarihinde tıp, dinî ilimlerle eş zamanlı olarak gelişme kaydetmiş, birkaç asır içinde Razi ve İbn Sina gibi kitapları Avrupa Tıp fakültelerinde birkaç asır ders kitabı olarak okutulan büyük tıp bilgileri yetiştirmiştir.

Müslümanlar Endülüs'e Doğu'dan gitmişlerdi. Gittiklerinde orada bilim adına kayda değer bir şey bulamadılar. Oraya gidenler sadece askerler değildi. Askerlerle birlikte bilim adamları da Endülüs'e gitti. Fetihden sonra büyük bir imar ve kültür faaliyeti başlatıldı. Bu iş için yeterli eleman olmayınca gözler yine Doğu'ya çevrildi. Doğulu bilgiler, özellikle Harranlı Müslüman hekimler Endülüs'ün imdadına yetişti ve orada tıbbın yerleşmesinde büyük hizmet gördüler.

İbn Rüşd, Endülüs'ün olgunlaşma döneminde yetişmiş bir fakih, filozof ve hekimdi. Reçeteleri de fetvaları kadar muteberdi. Anatomi, fizyoloji, patoloji, semiyoloji, terapatı, fizik-tedavi, hijyen ve tedavi şekilleri konularında pek çok yeni görüşler ortaya koydu. Din ile tıp arasında sıkı bir ilişki olduğunu söyledi. Bununla birlikte büyü ve astroloji yoluyla tedavinin mümkün olmadığını özel olarak vurgulama ihtiyacı duydu. Hastalıklarda psikolojik durum ve fizik-tedavinin önemine dikkat çekti. Pek çok konuda geçmişte yaşamış büyük hekimleri tenkit etti ve tıbbın tecrübe yoluyla daima gelişen bir bilim olduğu hususu üzerinde durdu. Zehirlenmelere karşı bazı panzehirlerin yanı sıra, görmeyi gözün retine tabakasının sağlamış olması gibi hususları ilk olarak o keşfetti.

Kitapları başta Latince olmak üzere birçok Batı diline tercüme edildi. Bu eserler Batı'da tıbbın gelişmesinde büyük rol oynamıştır.

İbn Rüşd, sadece felsefe konusunda değil, tıp konusunda da Batı'ya rehberlik yapan bir bilim adamıdır.

⁹² Karlığa, "İbn Rüşd", *DA*, XX, 279.